

ORDO ORITUR

De werkelijkheid manifesteert zich als orde

Proloog

De vergeten vraag

Wij leven in een tijd waarin vrijwel ieder maatschappelijk vraagstuk wordt onderzocht. Wij onderzoeken klimaat, economie, politiek, onderwijs, gezondheidszorg, recht, technologie, cultuur en architectuur. Steeds opnieuw zoeken wij naar betere oplossingen, nieuwe methoden en efficiëntere systemen. De hoeveelheid kennis groeit voortdurend.

Toch lijkt er een vraag te ontbreken.

Niet omdat zij onbelangrijk zou zijn, maar omdat zij nauwelijks nog wordt gesteld.

Welke orde probeert zich hier eigenlijk te manifesteren?

In plaats daarvan richten wij ons vrijwel altijd op de verschijnselen zelf.

Wij spreken over duurzaamheid zonder eerst te vragen welke orde duurzaam behoort te zijn. Wij spreken over recht zonder de dragende orde van het recht te onderzoeken. Wij spreken over onderwijs zonder de vraag te stellen welke orde zich in de vorming van de mens wil manifesteren.

Hetzelfde geldt voor cultuur, bestuur, economie en architectuur.

Daardoor dreigen oplossingen los te raken van hun fundament.

Misschien ligt juist daarin een belangrijke oorzaak van de toenemende fragmentatie van onze tijd. Niet een gebrek aan kennis, maar een gebrek aan gezamenlijk vertrekpunt.

Dit boek wil daarom niet opnieuw een theorie toevoegen aan de vele theorieën die reeds bestaan.

Het wil een eerdere vraag stellen.

Niet:

Wat moeten wij doen?

Maar:

Wat laat de werkelijkheid ons zien voordat wij haar verklaren, ordenen of beoordelen?

Daarom begint dit onderzoek niet bij filosofie, wetenschap of religie, hoe waardevol deze ook zijn. Het begint evenmin bij bestaande definities van orde.

Het begint bij de werkelijkheid zelf.

Vanuit een fenomenologische benadering wordt onderzocht hoe de manifestatie van orde zich aan ons voordoet. Pas daarna wordt gevraagd welke betekenis deze bevindingen hebben voor de mens, de cultuur, het recht, het onderwijs, de wetenschap, de architectuur en andere domeinen van het menselijk bestaan.

ORDO ORITVR pretendeert geen sluitende theorie van de werkelijkheid te geven.

Het wil een fundament blootleggen dat voorafgaat aan de vele manieren waarop de mens de werkelijkheid begrijpt en vormgeeft.

Wanneer dit onderzoek slaagt, verandert niet alleen het antwoord.

Dan verandert allereerst de vraag.

Inleiding

Dit boek is niet ontstaan vanuit de wens een nieuwe filosofie te ontwikkelen of een nieuwe theorie over orde te formuleren. Het is voortgekomen uit een veel eenvoudiger ervaring: de ontdekking dat vrijwel ieder terrein van het menselijk bestaan spreekt over orde, terwijl zelden wordt onderzocht wat met dit begrip eigenlijk wordt bedoeld.

Wij spreken over rechtsorde, maatschappelijke orde, natuurlijke orde, economische orde, architectonische orde, muzikale orde en kosmische orde. Het begrip lijkt vanzelfsprekend, maar zodra de vraag wordt gesteld wat orde zelf is, blijken de antwoorden uiteen te lopen. Iedere discipline gebruikt het begrip vanuit haar eigen gezichtspunt, zonder dat duidelijk wordt of al deze betekenissen verwijzen naar één en dezelfde werkelijkheid.

Vanuit die verwondering is dit onderzoek begonnen.

Het vertrekpunt van dit boek is daarom niet een bestaande theorie, maar de werkelijkheid zelf. Niet de vraag *wat* orde volgens een bepaalde filosofie behoort te zijn, maar hoe orde zich aan ons manifesteert voordat zij wordt benoemd, verklaard of toegepast. Deze keuze heeft geleid tot een fenomenologische onderzoeksweg, waarin de waarneming voorafgaat aan de verklaring en het verschijnsel voorafgaat aan het begrip.

Tijdens dit onderzoek bleek de vraag naar orde zich steeds verder te verdiepen. Zij bleek niet uitsluitend betrekking te hebben op natuur, cultuur, wetenschap of architectuur, maar uiteindelijk op de wijze waarop de mens zich tot de werkelijkheid verhoudt. Daarmee veranderde gaandeweg ook het karakter van dit boek. Het wil niet in de eerste plaats antwoorden geven, maar de lezer uitnodigen dezelfde onderzoeksweg te volgen en de werkelijkheid opnieuw tegemoet te treden.

ORDO ORITVR pretendeert daarom geen sluitende theorie van de werkelijkheid te zijn. Evenmin wil het bestaande filosofische, wetenschappelijke of religieuze tradities vervangen. Het wil een eerdere vraag stellen. Niet om bestaande inzichten terzijde te schuiven, maar om te onderzoeken of zij wellicht verwijzen naar een werkelijkheid die aan onze begrippen en verklaringen voorafgaat.

Wanneer dit onderzoek ergens toe uitnodigt, dan is het tot aandacht. Tot een wijze van kijken waarin de werkelijkheid niet onmiddellijk wordt beoordeeld of verklaard, maar eerst de gelegenheid krijgt zich te tonen. Misschien begint juist daar iedere vorm van werkelijk verstaan.

Vanuit die houding begint de onderzoeksweg die in de volgende hoofdstukken wordt beschreven.

Inhoud

- Proloog
- Inleiding

Essay

DEEL I - De onderzoeksweg

1.1 Waarom een onderzoek naar de manifestatie van orde?

1.2 De keuze voor een fenomenologische benadering

1.3 De opbouw van het onderzoek

DEEL II - De manifestatie van orde

2.1 De werkelijkheid toont zich niet willekeurig

2.2 Manifestaties van samenhang

2.3 Terugkerende kenmerken

2.4 De werkelijkheid spreekt

2.5 Van samenhang naar patroon

2.6 De herkenning van orde

2.7 De manifestatie van orde

2.8 Een werkelijkheid die zich laat kennen

DEEL III- De betekenis van de manifestatie van orde

3.1 De plaats van de mens in de werkelijkheid

3.2 De menselijke ontvankelijkheid

3.3 Het ontstaan van inzicht

3.4 Het ontstaan van onderscheiding

3.5 Het ontstaan van verantwoordelijkheid

3.6 De mens als antwoord

3.7 De kwaliteit van het antwoord

3.8 De vraag naar de afstemming

3.9 Afstemming

3.10 De werking van de afstemming

3.11 De uitnodiging van de werkelijkheid

3.12 Het ontstaan van het handelen

DEEL IV- De manifestatiewijzen van orde

4.1 Orde manifesteert zich als ritme

4.2 Orde manifesteert zich als samenhang

4.3 Orde manifesteert zich als differentiatie

4.4 Orde manifesteert zich als begrenzing

4.5 Orde manifesteert zich als maat

4.6 Orde manifesteert zich als geleding

4.7 Orde manifesteert zich als continuïteit

4.8 Orde manifesteert zich als ontplooiing

4.9 Orde manifesteert zich als eenheid

DEEL V- De horizon

5.1 De orden

5.2 De grote orde

5.3 De geledingen van de werkelijkheid

5.4 De menselijke orde

5.5 De open orde

5.6 De gesloten orde

5.7 De ontspoorde orde

- 5.7.1 De vraag naar ontsporing
- 5.7.2 Ontregeling binnen niet-menselijke orden
- 5.7.3 Ontsporing binnen de menselijke orde
- 5.7.4 De verschijningsvormen van ontsporing
- 5.7.5 Vernietigingsdrang

Epiloog – De hervonden vraag

DEEL I

De onderzoeksweg

1.1 Waarom een onderzoek naar de manifestatie van orde?

Wanneer wij de werkelijkheid willen begrijpen, beginnen wij doorgaans met begrippen. Wij definiëren, classificeren en verklaren. Vanuit die verklaringen bouwen wij theorieën, modellen en systemen.

Deze werkwijze heeft de wetenschap grote vooruitgang gebracht en blijft van onschatbare waarde voor het onderzoeken van afzonderlijke verschijnselen.

Toch kent deze benadering een grens.

Een begrip is nooit de werkelijkheid zelf.

Een theorie is niet het verschijnsel dat zij beschrijft.

Iedere verklaring veronderstelt reeds een bepaald perspectief.

Daardoor bestaat het gevaar dat wij niet langer onderzoeken wat zich werkelijk voordoet, maar slechts datgene herkennen waarvoor onze begrippen ons gevoelig hebben gemaakt.

Wanneer het onderzoek betrekking heeft op de manifestatie van orde zelf, wordt dit probleem nog duidelijker.

Vrijwel iedere discipline spreekt over orde, maar telkens vanuit haar eigen gezichtspunt. De natuurwetenschappen spreken over natuurlijke orde, de rechtswetenschap over rechtsorde, de muziek over harmonische orde, de architectuur over ruimtelijke orde en de sociologie over maatschappelijke orde.

De vraag rijst daarom of deze uiteenlopende betekenissen verwijzen naar verschillende werkelijkheden, of dat zij verschillende uitdrukkingen zijn van één dieper liggend verschijnsel.

Die vraag kan niet worden beantwoord door opnieuw een definitie van orde te formuleren.

Iedere nieuwe definitie zou immers opnieuw vertrekken vanuit een vooraf gekozen perspectief.

Daarom kiest **ORDO ORITVR** een andere weg.

Niet het begrip staat aan het begin,

maar het verschijnsel.

Niet de theorie,

maar de waarneming.

Niet de verklaring,

maar de manifestatie.

Vanuit dit uitgangspunt wordt onderzocht hoe orde zich in de werkelijkheid aan ons voordoet, voordat zij wordt benoemd, verklaard of toegepast.

Deze keuze is geen afwijzing van wetenschap, filosofie of religie.

Integendeel.

Zij erkent hun grote betekenis, maar stelt dat iedere vorm van kennis uiteindelijk betrekking heeft op een werkelijkheid die reeds vóór onze beschrijvingen bestaat.

Daarom vormt de werkelijkheid gedurende het gehele onderzoek het primaire referentiepunt.

Vanuit die werkelijkheid zal stap voor stap worden onderzocht welke manifestaties van orde zich voordoen, welke kenmerken daarin terugkeren en welke betekenis deze bevindingen kunnen hebben voor het menselijk bestaan.

Zo wil **ORDO ORITVR** niet beginnen met een antwoord,

maar met een zorgvuldige waarneming van datgene waaruit alle antwoorden uiteindelijk voortkomen.

1.2 De keuze voor een fenomenologische benadering

Ieder onderzoek wordt in belangrijke mate bepaald door zijn vertrekpunt. Wanneer het vertrekpunt een theorie is, zal het onderzoek in de eerste plaats die theorie bevestigen, nuanceren of weerleggen. Wanneer het vertrekpunt een begrip is, zal de werkelijkheid zich veelal tonen binnen de grenzen van dat begrip. En wanneer het vertrekpunt een afzonderlijke discipline is, zal de werkelijkheid vooral vanuit dat vakgebied worden benaderd.

ORDO ORITVR kiest bewust een andere weg. Niet omdat theorieën, begrippen of disciplines onjuist zouden zijn, maar omdat zij altijd reeds een bepaalde interpretatie van de werkelijkheid vertegenwoordigen. Het onderzoek zoekt daarom een eerder vertrekpunt.

Dat vertrekpunt is de werkelijkheid zoals zij zich aan ons manifesteert.

Deze benadering wordt in dit boek aangeduid als fenomenologisch. Daarmee wordt niet verwezen naar een bepaalde filosofische school, maar naar een wijze van onderzoeken waarbij het verschijnsel voorafgaat aan de verklaring. Eerst wordt zorgvuldig waargenomen wat zich voordoet. Pas daarna ontstaat ruimte voor beschrijving, vergelijking, begripsvorming en interpretatie.

Deze volgorde is van wezenlijk belang. Zij voorkomt dat bestaande ideeën ongemerkt de uitkomst van het onderzoek bepalen. Tegelijk maakt zij het mogelijk dat verschillende kennisgebieden later met elkaar in gesprek worden gebracht, zonder dat één daarvan het uitgangspunt vormt.

Daarom begint **ORDO ORITVR** niet met de vraag:

Wat is orde?

Maar met de vraag:

Hoe manifesteert orde zich?

Deze verschuiving lijkt klein, maar verandert de richting van het gehele onderzoek. Niet de definitie vormt het begin, maar de waarneming. Niet de conclusie, maar het verschijnsel.

Vanuit deze keuze ontstaat een onderzoeksweg waarin iedere stap voortvloeit uit de voorafgaande. Het onderzoek beweegt zich van de werkelijkheid naar de beschrijving, van de beschrijving naar de herkenning en van de herkenning naar de betekenis.

Zo wordt de methode geen doel op zichzelf, maar een hulpmiddel om de werkelijkheid zo onbevangen mogelijk tegemoet te treden.

1.3 De opbouw van het onderzoek

Het onderzoek dat aan **ORDO ORITVR** ten grondslag ligt, is niet ontstaan vanuit een bestaande theorie over orde, maar vanuit de vraag hoe orde zich in de werkelijkheid manifesteert.

Om deze vraag zorgvuldig te kunnen beantwoorden, is het onderzoek in een aantal opeenvolgende fasen uitgevoerd.

Iedere fase bouwde voort op de resultaten van de voorafgaande fase.

Daardoor kon stap voor stap worden voorkomen dat conclusies vooruitliepen op de waarneming.

De onderzoeksweg omvatte in hoofdlijnen de volgende stappen:

1. het vaststellen van het onderzoeksobject;
2. het afbakenen van het onderzoeksveld;
3. de fenomenologische beschrijving van manifestaties;
4. de vergelijking van deze manifestaties;
5. het vaststellen van terugkerende kenmerken;
6. de confrontatie met bestaande begrippen;
7. de verificatie aan de hand van bestaande kennisgebieden;
8. de synthese van de onderzoeksbevindingen.

Iedere fase werd afzonderlijk afgerond voordat de volgende werd begonnen.

Op deze wijze ontstond een onderzoek dat zich geleidelijk ontwikkelde vanuit de werkelijkheid zelf, zonder dat een vooraf gekozen theorie de richting bepaalde.

De uitkomst van deze onderzoeksweg vormt niet het einde van het onderzoek,

maar het begin van de vragen die in dit boek centraal staan.

Het onderzoek heeft immers niet alleen geleid tot een beter inzicht in de manifestatie van orde,

maar vooral tot een nieuwe vraag:

Welke betekenis hebben deze bevindingen voor de wijze waarop wij mens, cultuur, wetenschap, recht, economie, architectuur en samenleving begrijpen?

Die vraag vormt het uitgangspunt van de volgende delen van dit boek.

Daarmee eindigt de verantwoording van de onderzoeksweg.

Vanaf het volgende deel staat niet langer het onderzoek centraal,

maar de werkelijkheid die het onderzoek heeft blootgelegd.

DEEL II

De manifestatie van orde

2.1 De werkelijkheid toont zich niet willekeurig

Het onderzoek naar de manifestatie van orde begon zonder vooraf vastgelegde definitie van het begrip *orde*. Daardoor kon de aandacht volledig uitgaan naar de werkelijkheid zoals zij zich voordoet.

Reeds in de eerste waarnemingen tekende zich een opmerkelijk verschijnsel af. De werkelijkheid manifesteert zich niet als een verzameling van op zichzelf staande gebeurtenissen, objecten of processen. Integendeel, zij toont een veelheid aan samenhangen waarin verschijnselen zich tot elkaar verhouden. Deze samenhangen zijn niet uitsluitend het gevolg van menselijke interpretatie, maar doen zich reeds voor voordat zij worden benoemd of verklaard.

Een berglandschap bezit een eigen samenhang. Een kristal vertoont een herkenbare structuur. Een boom groeit volgens een karakteristiek patroon. Het menselijk lichaam vormt een samenhangend geheel van organen en functies. Een taal kent grammaticale verhoudingen. Een samenleving ontwikkelt instituties en gebruiken. Een muziekstuk ontleent zijn betekenis aan de onderlinge verhouding van tonen. Een gebouw ontstaat uit de relatie tussen plaats, ruimte, constructie, gebruik en materiaal.

Deze voorbeelden behoren tot zeer verschillende domeinen van de werkelijkheid. Toch vertonen zij een gemeenschappelijk kenmerk. Zij verschijnen niet als willekeur, maar als samenhang.

Deze constatering lijkt op het eerste gezicht vanzelfsprekend. Juist daardoor is haar betekenis gemakkelijk te onderschatten. Want wanneer de werkelijkheid zich in haar verschijningsvorm reeds als samenhang manifesteert, dan is orde niet uitsluitend een menselijke uitvinding of een intellectueel hulpmiddel. Zij behoort kennelijk tot de wijze waarop de werkelijkheid zich aan ons voordoet.

Daarmee is nog niets gezegd over de oorsprong van deze orde. Evenmin is vastgesteld waardoor zij wordt gedragen of waardoor zij verandert. Zulke vragen behoren tot een latere fase van de beschouwing.

Het onderzoek beperkt zich hier tot een eenvoudiger, maar fundamenteeler vaststelling. Waar de werkelijkheid zich manifesteert, manifesteert zich steeds een bepaalde vorm van samenhang. Deze samenhang blijkt bovendien niet incidenteel of plaatselijk te zijn. Zij doet zich voor in de natuur, in het leven, in de mens en in de cultuur. Zij verschijnt op uiteenlopende schaalniveaus en in zeer verschillende verschijningsvormen.

De eerste uitkomst van het onderzoek luidt daarom:

De werkelijkheid manifesteert zich niet als willekeur, maar als samenhang.

Deze eenvoudige vaststelling vormt het eerste fundament voor alles wat in de volgende hoofdstukken zal worden onderzocht.

2.2 Manifestaties van samenhang

Wanneer de werkelijkheid onbevangen wordt waargenomen, valt op dat samenhang zich op zeer uiteenlopende wijzen manifesteert. Zij verschijnt niet slechts binnen één vakgebied of één schaalniveau, maar lijkt de gehele werkelijkheid te doordringen.

In de natuur openbaart zij zich in de onderlinge verhouding van gesteenten, landschappen, waterlopen, ecosystemen en hemellichamen. In het leven verschijnt zij in de opbouw van organismen, in groei, ontwikkeling, herstel en voortplanting. In de mens manifesteert zij zich in de eenheid van lichaam, denken, voelen en handelen, maar eveneens in de verhouding tussen individu en gemeenschap. In de cultuur wordt zij zichtbaar in taal, muziek, kunst, religie, wetenschap, recht, economie, techniek en architectuur.

Overal verschijnen relaties.

Geen van deze manifestaties is identiek aan een andere. Iedere werkelijkheid bezit haar eigen aard, haar eigen dynamiek en haar eigen wijze van verschijnen. Toch lijkt iedere manifestatie te verwijzen naar een dieper liggend verschijnsel: niets staat volledig op zichzelf.

Deze vaststelling vraagt om grote terughoudendheid. Het onderzoek beweert niet dat alle verschijnselen gelijk zijn. Evenmin wordt gesteld dat iedere relatie betekenisvol of duurzaam is. Ook wordt geen uitspraak gedaan over oorzaak of bedoeling. Vooralsnog wordt slechts vastgesteld dat de werkelijkheid zich niet voordoet als een verzameling geïsoleerde elementen, maar als een netwerk van onderlinge betrekkingen.

Deze betrekkingen zijn bovendien niet uitsluitend door de mens aangebracht. Vele daarvan bestaan onafhankelijk van menselijke waarneming of interpretatie. De mens ontdekt ze, beschrijft ze en maakt er gebruik van, maar schept ze niet.

Juist daarom vormt deze constatering een belangrijk moment in het onderzoek. Wanneer samenhang zich op zo uiteenlopende terreinen en schaalniveaus manifesteert, rijst de vraag of deze veelheid berust op toevallige overeenkomsten of dat zij verwijst naar een dieper en algemener verschijnsel.

Het antwoord op die vraag kan nog niet worden gegeven. Wel wordt duidelijk dat de manifestaties van samenhang zich niet beperken tot afzonderlijke gebieden van de werkelijkheid. Zij verschijnen telkens opnieuw, in steeds wisselende vormen, maar met een opmerkelijke continuïteit.

Daarmee ontstaat een nieuwe onderzoeksvraag.

Niet langer:

Bestaat er samenhang?

Maar:

Zijn er kenmerken die in al deze manifestaties terugkeren?

Met die vraag begint het volgende hoofdstuk.

2.3 Terugkerende kenmerken

De voorgaande hoofdstukken hebben laten zien dat de werkelijkheid zich op uiteenlopende wijzen als samenhang manifesteert. Daarmee is echter nog niet vastgesteld waarin deze samenhang bestaat.

Om die vraag te beantwoorden, zijn de verschillende manifestaties met elkaar vergeleken. Niet om hun onderlinge verschillen te benadrukken, maar om te onderzoeken welke kenmerken zich telkens opnieuw voordoen.

Deze vergelijking bracht een opmerkelijke overeenkomst aan het licht. Ondanks hun grote verscheidenheid blijken veel manifestaties een aantal fundamentele eigenschappen te delen.

Allereerst bestaan zij uit **onderscheidbare elementen**. Zonder onderscheid is geen relatie mogelijk. Vervolgens staan deze elementen **niet los van elkaar**, maar treden zij in onderlinge betrekking. De aard van die betrekking verschilt per verschijnsel, maar het bestaan ervan blijkt telkens opnieuw.

Daarnaast vormen deze betrekkingen geen willekeurige verzameling. Zij vertonen een zekere **coherentie**, waardoor een herkenbaar geheel ontstaat.

Opvallend is eveneens dat deze gehelen niet statisch zijn. Zij ontwikkelen zich, veranderen, herstellen zich soms en kunnen ook uiteenvallen. Samenhang blijkt daarom geen stilstaande toestand te zijn, maar een voortdurend proces.

Ten slotte blijkt iedere manifestatie een zekere **eigenheid** te bezitten. Een boom blijft een boom, een taal blijft een taal en een rechtsorde blijft een rechtsorde, ondanks voortdurende verandering. Blijkbaar bestaat er een vorm van continuïteit die verandering niet uitsluit, maar juist mogelijk maakt.

Deze kenmerken keren terug in zeer uiteenlopende gebieden van de werkelijkheid. Zij zijn herkenbaar in natuurlijke processen, levende organismen, menselijke gemeenschappen en culturele uitingen.

Het onderzoek verbindt hieraan nog geen definitieve conclusies. Het stelt slechts vast dat de terugkeer van deze kenmerken moeilijk als toeval kan worden beschouwd. Juist doordat zij zich op zoveel verschillende terreinen voordoen, ontstaat het vermoeden dat zij verwijzen naar een algemener verschijnsel dat aan al deze manifestaties ten grondslag ligt.

Daarmee verschuift de aandacht opnieuw. Niet langer staat de afzonderlijke manifestatie centraal, maar het patroon dat zich door de veelheid van manifestaties heen aftekent.

De volgende stap in het onderzoek is daarom niet de vraag **of** er samenhang bestaat, maar **hoe** deze terugkerende kenmerken zich gezamenlijk tot een herkenbaar patroon voegen.

2.4 De werkelijkheid spreekt

Tot nu toe is vastgesteld dat de werkelijkheid zich niet als willekeur manifesteert en dat in uiteenlopende verschijnselen terugkerende kenmerken van samenhang kunnen worden herkend. Voordat deze kenmerken verder worden onderzocht, is het noodzakelijk opnieuw naar de werkelijkheid zelf terug te keren. Niet om nieuwe theorieën te ontwikkelen, maar om zorgvuldig waar te nemen.

Een sneeuwkristal groeit volgens een herkenbare structuur. Geen twee kristallen zijn volkomen gelijk, maar geen enkel kristal ontstaat zonder onderlinge samenhang. Een boom ontwikkelt zich vanuit een zaad tot een levend organisme. Wortels, stam, takken en bladeren bezitten ieder een eigen functie, maar ontleen hun betekenis aan het geheel waarvan zij deel uitmaken.

Een rivier zoekt haar weg door het landschap. Zij volgt geen rechte lijn, maar past zich voortdurend aan aan de omstandigheden die zij onderweg ontmoet. Toch blijft zij als rivier herkenbaar.

Het menselijk lichaam bestaat uit miljarden cellen. Organen verschillen in vorm en functie, maar vormen gezamenlijk een levende eenheid waarin voortdurende verandering samengaat met opmerkelijke continuïteit.

Een taal bestaat uit klanken, woorden en grammaticale structuren. Afzonderlijke woorden bezitten slechts beperkte betekenis; pas in hun onderlinge verhouding ontstaat verstaanbaarheid.

Een muziekcompositie ontleent haar karakter niet aan afzonderlijke tonen, maar aan hun samenhang in ritme, melodie, harmonie en stilte.

Een stad groeit gedurende eeuwen. Gebouwen worden vervangen, straten veranderen van functie en bewoners komen en gaan. Toch blijft de stad vaak als historische en culturele eenheid herkenbaar.

Een kathedraal bestaat uit duizenden afzonderlijke stenen. Geen enkele steen verklaart het gebouw. Pas de onderlinge verhouding van fundering, constructie, ruimte, licht en maatvoering doet het bouwwerk als geheel ontstaan.

Deze voorbeelden behoren tot verschillende gebieden van de werkelijkheid. Hun oorsprong verschilt. Hun materiaal verschilt. Hun schaal verschilt. Hun functie verschilt.

Toch dringt zich bij zorgvuldige waarneming een opmerkelijke ervaring op. Steeds opnieuw blijkt dat het geheel meer is dan de optelsom van de afzonderlijke delen. Niet omdat aan het geheel een geheimzinnige eigenschap wordt toegevoegd, maar omdat de onderlinge betrekkingen een werkelijkheid doen ontstaan die in de losse elementen niet aanwezig is.

Juist deze ervaring vormt het uitgangspunt van het verdere onderzoek.

Niet de afzonderlijke delen vragen nu onze aandacht.

Niet eens hun relaties op zichzelf.

Maar het verschijnsel dat uit deze betrekkingen lijkt voort te komen.

Dat verschijnsel zal in de volgende hoofdstukken nader worden onderzocht.

2.5 Van samenhang naar patroon

Wanneer de werkelijkheid over een langere periode en in haar vele verschijningsvormen wordt waargenomen, ontstaat geleidelijk een opmerkelijk inzicht. De samenhangen die zich aanvankelijk als op zichzelf staande verschijnselen voordeden, blijken niet willekeurig te zijn. Hoewel iedere manifestatie haar eigen karakter behoudt, keren bepaalde verhoudingen steeds opnieuw terug.

Wat eerst als een verzameling afzonderlijke waarnemingen werd ervaren, begint zich langzaam af te tekenen als een herkenbaar patroon.

Dit inzicht ontstaat niet door een nieuwe theorie op de werkelijkheid toe te passen, maar juist doordat de werkelijkheid zich steeds opnieuw op vergelijkbare wijze manifesteert. De onderzoeker voegt niets toe; hij ontdekt slechts dat verschillende verschijnselen elkaar beginnen te weerspiegelen.

Het is alsof de werkelijkheid, ondanks haar onuitputtelijke verscheidenheid, een zekere vertrouwdheid bezit. Zij herhaalt zichzelf nooit letterlijk, maar evenmin begint zij telkens opnieuw.

Daarmee verandert ook de aard van het onderzoek. De aandacht richt zich niet langer uitsluitend op de afzonderlijke verschijnselen, maar op de wijze waarop zij gezamenlijk een herkenbare regelmaat laten zien.

Die regelmaat is geen star schema dat de werkelijkheid dwingt zich op een bepaalde manier te gedragen. Integendeel, zij laat juist zien dat vrijheid en verscheidenheid kunnen samengaan met een opmerkelijke continuïteit.

Juist daarin onderscheidt een patroon zich van een model. Een model wordt door de mens ontworpen om de werkelijkheid te verklaren of beheersbaar te maken. Een patroon wordt daarentegen niet bedacht, maar ontdekt. Het openbaart zich geleidelijk, naarmate de waarneming zich verdiept en de onderlinge samenhang van verschijnselen duidelijker zichtbaar wordt.

Deze ontdekking vraagt om terughoudendheid. Het is verleidelijk om een eenmaal herkend patroon onmiddellijk als wet of beginsel te beschouwen. Daarmee zou echter opnieuw het gevaar ontstaan dat het begrip de plaats inneemt van de werkelijkheid.

Daarom blijft het onderzoek nog steeds dicht bij de waarneming. Het stelt slechts vast dat vergelijkbare structuren zich in zeer uiteenlopende gebieden van de werkelijkheid blijven aandienen.

Gaandeweg dringt zich echter een nieuwe vraag op. Wanneer dezelfde patronen zich blijven herhalen, zonder dat zij door de onderzoeker zijn bedacht, waarop wijzen zij dan? Zijn zij slechts een toevallige overeenkomst tussen verschillende verschijnselen, of verwijzen zij naar een dieper liggende werkelijkheid die zich door al deze manifestaties heen laat kennen?

Het onderzoek kan deze vraag nog niet beantwoorden. Wel wordt duidelijk dat de herhaling van patronen de aandacht richt op iets dat verder reikt dan de afzonderlijke verschijnselen zelf. De werkelijkheid lijkt niet alleen samenhang te bezitten; zij lijkt zich ook volgens herkenbare ordeningen te manifesteren.

Daarmee verschijnt voor het eerst voorzichtig de mogelijkheid dat hetgeen wij *orde* noemen, niet uitsluitend een menselijk begrip is, maar een verschijnsel dat zich in de werkelijkheid zelf aankondigt.

Die gedachte vormt geen conclusie, maar een uitnodiging tot verder onderzoek.

In het volgende hoofdstuk zal daarom niet langer het patroon centraal staan, maar de vraag of de herhaalde patronen inderdaad wijzen op de manifestatie van orde.

2.6 De herkenning van orde

Het onderzoek heeft zich tot nu toe beperkt tot datgene wat zich rechtstreeks aan de waarneming voordoet. Er is gekeken naar afzonderlijke verschijnselen, naar hun onderlinge samenhang en naar de patronen die zich daarin steeds opnieuw aftekenen. Gedurende deze weg is bewust vermeden om deze waarnemingen onmiddellijk onder één begrip te brengen. Niet omdat begrippen overbodig zouden zijn, maar omdat zij pas betekenis krijgen wanneer zij gedragen worden door de werkelijkheid waarop zij betrekking hebben.

Gaandeweg ontstaat echter een punt waarop de veelheid van waarnemingen zich niet langer laat beschrijven zonder een nieuwe stap te zetten. Wie langdurig en onbevangen kijkt, merkt dat de terugkerende patronen niet slechts een toevallige overeenkomst vormen. Zij lijken uitdrukking te geven aan een dieper beginsel dat zich in uiteenlopende verschijningsvormen laat kennen, zonder zich ooit volledig met één daarvan te vereenzelvigen.

Het is op dit punt dat het woord *orde* zich aandient. Niet als een vooraf gekozen uitgangspunt, maar als een poging recht te doen aan hetgeen zich gedurende het onderzoek heeft laten zien. Het begrip volgt hier de waarneming; het gaat haar niet vooraf. Orde wordt daarom niet ingevoerd als definitie, maar als naam voor een verschijnsel dat zich reeds in de werkelijkheid heeft aangekondigd.

Deze herkenning vraagt om uiterste voorzichtigheid. Zodra een begrip wordt uitgesproken, ontstaat immers de neiging het begrip voor de werkelijkheid zelf te houden. Het onderzoek moet zich daarom blijven herinneren dat het woord *orde* niet de werkelijkheid vervangt, maar slechts verwijst naar een verschijnsel dat rijker is dan iedere omschrijving.

Toch blijkt het begrip onvermijdelijk te worden. Zonder een dergelijk begrip zouden de vele waarnemingen naast elkaar blijven staan, zonder dat hun onderlinge verwantschap benoemd kan worden. Het woord *orde* maakt het mogelijk deze verwantschap uit te spreken, zonder haar daarmee uitputtend te verklaren.

Daarmee verandert ook de betekenis van het onderzoek. De vraag luidt niet langer of er samenhang bestaat of dat patronen zich herhalen. Die waarnemingen zijn inmiddels voldoende aannemelijk geworden.

De nieuwe vraag is wat de aard is van de orde die zich in deze veelheid van verschijnselen manifesteert. Is zij een eigenschap van de dingen zelf? Is zij een wijze waarop de werkelijkheid zich aan ons voordoet? Of is zij een werkelijkheid die aan de vele verschijningsvormen voorafgaat en zich daarin slechts gedeeltelijk openbaart?

Op deze vragen geeft het onderzoek nog geen antwoord. Zij markeren de overgang naar een nieuwe fase van de beschouwing.

Wel kan één voorlopige conclusie worden getrokken. De werkelijkheid verschijnt niet slechts als een verzameling samenhangen of als een opeenvolging van herkenbare patronen. Zij laat zich kennen als een werkelijkheid waarin een ordenend beginsel werkzaam lijkt te zijn. Niet omdat dit beginsel volledig kan worden verklaard, maar omdat de waarneming er steeds opnieuw naar verwijst.

Daarmee heeft het onderzoek een beslissend punt bereikt. Het begrip *orde* is niet langer een hypothese die aan de werkelijkheid wordt opgelegd. Het is uitgegroeid tot de meest terughoudende en tegelijk meest omvattende aanduiding van hetgeen zich gedurende de waarneming heeft geopenbaard.

Vanaf dit moment verandert opnieuw de richting van het onderzoek.

Tot hier toe stond de vraag centraal **dat** de manifestatie van orde zich voordoet.

Vanaf het volgende hoofdstuk zal worden onderzocht **wat** deze manifestatie ons over de werkelijkheid zelf kan leren.

2.7 De manifestatie van orde

Nu het begrip *orde* zijn plaats in het onderzoek heeft gevonden, ontstaat gemakkelijk de verwachting dat een definitie zal volgen. Juist op dit punt vraagt de fenomenologische benadering echter om terughoudendheid. Een definitie sluit af wat zich nog aan het ontvouwen is. Zij legt grenzen vast waar de waarneming juist open moet blijven.

Daarom richt het onderzoek zich opnieuw op de werkelijkheid zelf. Wanneer de manifestatie van orde zich in uiteenlopende verschijnselen voordoet, blijkt zij zich nooit rechtstreeks als zelfstandig object te tonen. Zij is niet zichtbaar zoals een steen zichtbaar is, niet hoorbaar zoals een klank hoorbaar is en niet tastbaar zoals een boom of een gebouw tastbaar is. Toch is haar aanwezigheid voortdurend herkenbaar.

Zij openbaart zich in de wijze waarop afzonderlijke elementen zich tot een betekenisvol geheel voegen. Orde verschijnt daarom niet naast de werkelijkheid, maar **in** de werkelijkheid. Zij vormt geen afzonderlijk verschijnsel tussen andere verschijnselen, maar manifesteert zich juist in hun onderlinge betrekkingen. Waar deze betrekkingen uiteenvallen, verdwijnt ook de ervaring van orde. Waar zij zich verdiepen, wordt de manifestatie van orde sterker ervaren.

Dit betekent niet dat iedere samenhang reeds orde is. Losse betrekkingen kunnen toevallig zijn, tijdelijk of zelfs strijdig met elkaar. De manifestatie van orde wordt pas herkenbaar wanneer de betrekkingen gezamenlijk een zodanige samenhang vormen dat een geheel ontstaat waarin de delen elkaar niet uitsluiten, maar dragen.

Opmerkelijk is bovendien dat deze ervaring zich niet beperkt tot één gebied van de werkelijkheid. Zij doet zich voor wanneer wij een landschap aanschouwen waarvan de delen elkaar vanzelfsprekend lijken aan te vullen. Zij doet zich voor in een muziekwerk waarin iedere toon zijn plaats lijkt te vinden. Zij wordt ervaren in een samenleving waarin recht en verantwoordelijkheid elkaar ondersteunen, in een wetenschappelijke theorie waarin afzonderlijke inzichten samenvallen tot een groter geheel, en in een bouwwerk waarin ruimte, constructie, licht, materiaal en gebruik elkaar wederzijds versterken.

Steeds opnieuw blijkt de manifestatie van orde niet te berusten op gelijkheid, maar op een betekenisvolle verhouding van verschillen. Juist doordat ieder element zichzelf blijft, kan het bijdragen aan een groter geheel dat geen van de afzonderlijke delen uit zichzelf zou kunnen voortbrengen.

Daarmee krijgt het onderzoek een nieuw gezichtspunt. Orde blijkt zich niet op te dringen aan de werkelijkheid; zij openbaart zich in de wijze waarop de werkelijkheid zichzelf draagt. Zij verschijnt niet als dwang, maar als samenhang. Niet als uniformiteit, maar als eenheid waarin verscheidenheid behouden blijft.

Misschien ligt juist hierin haar meest fundamentele kenmerk. De manifestatie van orde heft verschillen niet op, maar maakt hun onderlinge betekenis zichtbaar. Zij brengt niet het gelijke voort, maar het passende.

Daardoor ontstaat een werkelijkheid waarin verscheidenheid niet tot verdeeldheid hoeft te leiden, maar juist de voorwaarde wordt voor een rijkere eenheid.

Het onderzoek spreekt zich hiermee nog niet uit over de oorsprong van deze orde. Evenmin wordt beweerd dat iedere menselijke ordening aan deze manifestatie beantwoordt. Het stelt slechts vast dat de werkelijkheid ons steeds opnieuw een vorm van ordening laat zien waarin samenhang, verscheidenheid en eenheid elkaar niet uitsluiten, maar wederzijds mogelijk maken.

Deze vaststelling vormt het eindpunt van het fenomenologische onderzoek naar de manifestatie van orde.

Vanaf dit moment verschuift de aandacht opnieuw.

Niet langer staat de vraag centraal hoe orde zich manifesteert, maar welke betekenis deze manifestatie heeft voor ons verstaan van de werkelijkheid en voor de wijze waarop de mens daarin handelt.

2.8 Een werkelijkheid die zich laat kennen

Wanneer het onderzoek de verschillende stappen overziet die tot nu toe zijn gezet, ontstaat een opmerkelijk beeld. Zonder voorafgaande definitie van orde, zonder een bestaande theorie als uitgangspunt en zonder een bepaald kennisgebied tot maatstaf te verheffen, heeft de werkelijkheid zelf een richting aan het onderzoek gegeven.

Aanvankelijk werden slechts afzonderlijke verschijnselen waargenomen. Vervolgens werd zichtbaar dat deze verschijnselen zich niet als losse feiten voordoen, maar onderlinge samenhang vertonen. Bij verdere vergelijking kwamen terugkerende kenmerken aan het licht, waarna zich geleidelijk herkenbare patronen begonnen af te tekenen. Uiteindelijk bleek het nauwelijks nog mogelijk deze veelheid van waarnemingen te beschrijven zonder het begrip *orde* te gebruiken.

Deze ontwikkeling werd niet door het begrip veroorzaakt. Zij werd door de waarneming gedragen.

Juist daarin ligt de betekenis van het onderzoek. De werkelijkheid blijkt zich niet alleen te laten waarnemen, maar ook te laten verstaan. Zij onthult haar samenhangen niet in één ogenblik, maar geleidelijk, naarmate de waarneming zich verdiept en de onderzoeker bereid blijft zijn eigen vooronderstellingen telkens opnieuw terzijde te leggen.

Dat betekent niet dat de werkelijkheid volledig door de mens kan worden begrepen. Integendeel. Iedere nieuwe ontdekking opent opnieuw een horizon die verder reikt dan het reeds bekende. Wie aandachtig waarneemt, ontdekt niet alleen antwoorden, maar vooral nieuwe vragen.

Misschien is juist daarin de grootste uitkomst van dit onderzoek gelegen. De werkelijkheid blijkt geen gesloten systeem te zijn dat zich volledig laat verklaren. Zij is evenmin een toevallige opeenstapeling van gebeurtenissen. Zij openbaart zich als een werkelijkheid die zich laat kennen, zonder ooit geheel gekend te worden.

Daarom vraagt de manifestatie van orde niet slechts om beschrijving, maar ook om een bepaalde houding van de onderzoeker. Niet de houding van degene die de werkelijkheid wil beheersen, maar van degene die bereid is haar tegemoet te treden. Niet de zekerheid dat het laatste woord reeds gesproken is, maar de openheid om zich telkens opnieuw te laten verrassen door wat zich aandient.

Hier eindigt het fenomenologische onderzoek naar de manifestatie van orde. Niet omdat de werkelijkheid is uitgeput, maar omdat de volgende vraag zich aandient.

Wanneer de werkelijkheid zich op deze wijze manifesteert, welke betekenis heeft dit dan voor de mens? Wat betekent het voor onze cultuur, voor wetenschap, recht, onderwijs, economie, kunst, religie en architectuur?

En wat gebeurt er wanneer de mens handelt in overeenstemming met deze manifestatie, of zich daarvan juist verwijdt?

Vanaf dit punt verandert de richting van het boek.

Tot nu toe stond de werkelijkheid centraal.

Vanaf het volgende deel staat de ontmoeting tussen de werkelijkheid en de mens centraal.

Daarmee begint een nieuw onderzoek.

Niet naar de manifestatie van orde zelf, maar naar de betekenis die deze manifestatie heeft voor het menselijk bestaan.

DEEL III

De betekenis van de manifestatie van orde

3.1 De plaats van de mens in de werkelijkheid

Tot nu toe heeft het onderzoek zich gericht op de werkelijkheid zoals zij zich aan de waarneming voordoet. Daarbij is gebleken dat de manifestatie van orde niet beperkt blijft tot één gebied van het bestaan, maar zich in uiteenlopende verschijningsvormen laat herkennen. De aandacht ging daarbij niet uit naar de mens, maar naar de werkelijkheid zelf.

Toch is de mens gedurende dit gehele onderzoek nooit afwezig geweest. Iedere waarneming werd immers door een mens verricht. Iedere beschrijving werd door een mens geformuleerd. Iedere vraag ontstond in het menselijk bewustzijn. De onderzoeker kan zich daarom nooit volledig buiten het onderzoek plaatsen. Hij behoort zelf tot de werkelijkheid die hij onderzoekt.

Juist hierin onderscheidt dit onderzoek zich van een benadering waarin de mens tegenover de werkelijkheid wordt geplaatst als een toeschouwer tegenover een object. De mens is geen buitenstaander die een vreemde wereld onderzoekt. Hij leeft, denkt en handelt binnen dezelfde werkelijkheid waarvan hij de samenhang probeert te verstaan. Zijn bestaan is vanaf het begin verweven met de werkelijkheid die hij onderzoekt.

Deze vaststelling heeft verstrekkende gevolgen. Wanneer de werkelijkheid zich als samenhang manifesteert, kan de vraag niet beperkt blijven tot de beschrijving van deze samenhang alleen. Even onvermijdelijk wordt de vraag welke plaats de mens binnen deze werkelijkheid inneemt. Niet omdat hij de oorsprong van deze orde zou zijn, maar omdat hij haar voortdurend ontmoet en zijn gehele bestaan zich binnen deze werkelijkheid voltrekt.

Daarmee verandert ook de betekenis van menselijke vrijheid. Vrijheid ontstaat niet buiten de werkelijkheid, maar binnen haar. Zij bestaat niet uit het willekeurig doorbreken van iedere samenhang, maar uit het vermogen zich bewust tot die samenhang te verhouden. Zonder een werkelijkheid die zich laat kennen, zou begrijpen onmogelijk zijn. Zonder een werkelijkheid die samenhang vertoont, zou ook verantwoordelijkheid iedere grondslag missen.

Juist hierin ligt wellicht de bijzondere plaats van de mens. Hij deelt in dezelfde werkelijkheid als alle andere verschijnselen, maar hij bezit bovendien het vermogen zich bewust tot haar te verhouden. Hij kan waarnemen, zich verwonderen, onderscheiden en begrijpen. Daardoor wordt zijn verhouding tot de werkelijkheid meer dan een vanzelfsprekend gegeven. Zij wordt een levende ontmoeting.

Deze ontmoeting vormt het uitgangspunt van het verdere onderzoek. Want wanneer de mens zich bewust tot de werkelijkheid kan verhouden, rijst vanzelf de vraag hoe deze verhouding zich ontwikkelt. Waardoor groeit zij? Waardoor verdiept zij zich? En welke betekenis krijgt zij voor het denken, het handelen en uiteindelijk voor alles wat de mens voortbrengt?

Deze vragen kunnen nog niet onmiddellijk worden beantwoord. Wel maken zij duidelijk dat vanaf dit punt de aandacht zich geleidelijk zal verplaatsen. Niet langer staat uitsluitend de manifestatie van orde centraal, maar de wijze waarop de mens deze werkelijkheid ontmoet en zich daartoe leert verhouden.

Daarmee begint een nieuwe fase van het onderzoek.

3.2 De menselijke ontvankelijkheid

Wanneer de mens deel uitmaakt van dezelfde werkelijkheid die hij onderzoekt, krijgt het kennen een andere betekenis. Het is dan niet uitsluitend een verstandelijke activiteit, maar een ontmoeting tussen de mens en een werkelijkheid die zich aan hem voordoet.

Die ontmoeting begint niet met denken. Zij begint met ontvankelijkheid. Voordat de mens de werkelijkheid kan beschrijven, moet hij haar eerst kunnen waarnemen. Voordat hij haar kan verklaren, moet hij bereid zijn haar te ontmoeten zoals zij zich aandient. Iedere verklaring veronderstelt immers dat er eerst iets is dat zich laat kennen.

Deze ontvankelijkheid is geen passieve toestand. Zij vraagt om aandacht, geduld en de bereidheid eigen verwachtingen tijdelijk op te schorten. Wie uitsluitend zoekt naar bevestiging van wat hij reeds weet, loopt het gevaar de werkelijkheid slechts te zien als een spiegel van zijn eigen gedachten.

Ontvankelijkheid vraagt daarom om een zekere innerlijke vrijheid: de vrijheid om verrast te worden.

Juist daarin onderscheidt de mens zich. Hij reageert niet alleen op de werkelijkheid, maar kan zich ook bewust tot haar verhouden. Hij kan waarnemen, vergelijken, zich verwonderen en zich afvragen waarom de dingen zijn zoals zij zijn. Deze vragen zijn geen bijkomstigheid van het menselijk bestaan; zij behoren tot zijn wezenlijke mogelijkheden.

Daarom is kennis meer dan het verzamelen van informatie. Informatie kan worden opgeslagen, geordend en doorgegeven. Kennis ontstaat pas wanneer de mens de samenhang tussen verschijnselen leert herkennen. En wijsheid ontstaat wanneer hij deze samenhang niet alleen begrijpt, maar ook in zijn handelen weet te eerbiedigen.

Hier tekent zich een ontwikkeling af die in de geschiedenis van de mensheid steeds opnieuw zichtbaar is. Iedere beschaving die blijvende betekenis heeft gekregen, begon met aandachtig kijken naar de werkelijkheid. Pas daarna ontstonden taal, wetenschap, kunst, recht en techniek. Niet omdat deze de werkelijkheid vervingen, maar omdat zij pogingen waren haar beter te verstaan.

Wanneer deze volgorde wordt omgekeerd, verandert ook de verhouding van de mens tot de werkelijkheid. Dan dreigt hij zijn eigen begrippen belangrijker te achten dan datgene waarnaar zij verwijzen. Hij raakt niet zozeer de werkelijkheid kwijt, als wel zijn ontvankelijkheid ervoor.

Misschien is dat één van de grootste gevaren van iedere cultuur die zich voornamelijk richt op beheersing, efficiëntie en maakbaarheid. Niet dat zij te veel weet, maar dat zij steeds minder ruimte laat voor het eenvoudige vermogen om aandachtig waar te nemen.

Daarom is ontvankelijkheid geen teken van onwetendheid, maar de voorwaarde voor ieder werkelijk verstaan. Zij vormt de houding waarin de mens bereid is de werkelijkheid niet onmiddellijk aan zichzelf te onderwerpen, maar haar eerst de gelegenheid te geven zich uit te spreken.

Vanuit deze houding krijgt ook de manifestatie van orde haar betekenis. Zij wordt niet afgedwongen door het menselijk denken, maar ontdekt door een mens die bereid is te luisteren naar wat de werkelijkheid reeds vóór hem spreekt.

Misschien begint alle werkelijke kennis niet met het antwoord,
maar met deze bereidheid om te ontvangen.

3.3 Het ontstaan van inzicht

Ontvankelijkheid alleen leidt nog niet tot inzicht. Zij opent de mens voor de werkelijkheid, maar garandeert niet dat hij haar ook begrijpt. Tussen het waarnemen en het verstaan voltrekt zich een proces dat zich moeilijk laat afdwingen. Het is alsof de werkelijkheid zich langzaam begint te ordenen in het bewustzijn van degene die haar aandachtig tegemoet treedt.

Dit proces verloopt zelden langs een rechte lijn. De eerste waarnemingen zijn vaak fragmentarisch. Zij lijken los van elkaar te staan en laten zich niet onmiddellijk tot een samenhang brengen. De mens verzamelt indrukken, vergelijkt ervaringen en probeert woorden te vinden voor wat hij ziet. Veel daarvan blijft voorlopig onduidelijk.

Juist deze periode van onzekerheid blijkt echter van grote betekenis te zijn. Wie haar te snel wil beëindigen, loopt het gevaar een schijnbaar antwoord te aanvaarden voordat de werkelijkheid zelf de gelegenheid heeft gehad zich volledig te tonen.

Gaandeweg gebeurt er iets opmerkelijks. Zonder dat de mens de werkelijkheid naar zijn hand zet, beginnen afzonderlijke waarnemingen elkaar wederzijds te verhelderen. Een ervaring werpt licht op een andere ervaring. Een inzicht dat in één gebied ontstaat, blijkt onverwacht ook betekenis te hebben voor een ander gebied. Langzaam ontstaat een samenhang die tevoren niet zichtbaar was.

Het is verleidelijk dit ogenblik uitsluitend toe te schrijven aan het verstand. Het denken speelt daarin onmiskenbaar een belangrijke rol. Toch lijkt inzicht meer te zijn dan een verstandelijke constructie. Het laat zich niet eenvoudig produceren. Velen kennen de ervaring dat een oplossing zich pas aandient nadat het zoeken zelf tijdelijk is losgelaten. Niet omdat het denken ophoudt, maar omdat het zich openstelt voor een werkelijkheid die zich niet laat dwingen.

Inzicht bezit daarom een eigen karakter. Het wordt niet gemaakt, maar ontvangen. Dat betekent niet dat het de mens zonder inspanning toevloeit. Integendeel, het vraagt vaak langdurige studie, nauwkeurige waarneming en volharding. Maar juist wanneer al deze inspanningen zijn geleverd, blijkt het beslissende ogenblik zich niet te laten bevelen. Het dient zich aan als een herkenning waarin de veelheid van waarnemingen plotseling een begrijpelijk geheel vormt.

Misschien verklaart dit waarom de grootste ontdekkingen in wetenschap, kunst en filosofie zo vaak worden beschreven als een moment van helderheid. Niet omdat er iets geheel nieuws wordt geschapen, maar omdat iets wat reeds aanwezig was, ineens zichtbaar wordt.

Daarin openbaart zich opnieuw de bijzondere verhouding tussen de mens en de werkelijkheid. De werkelijkheid dwingt zich niet op, maar zij blijft evenmin verborgen voor wie haar aandachtig zoekt. Zij vraagt om een houding van geduld, volharding en ontvankelijkheid. In die ontmoeting ontstaat inzicht.

Het onderzoek naar de manifestatie van orde bevestigt deze ervaring. De herkenning van orde werd niet bereikt doordat een definitie op de werkelijkheid werd toegepast, maar doordat de werkelijkheid zelf, na een lange weg van waarnemen en vergelijken, een samenhang begon te tonen die tevoren verborgen bleef.

Misschien is dat de diepste betekenis van inzicht. Niet dat de mens iets toevoegt aan de werkelijkheid, maar dat de werkelijkheid zich geleidelijk aan de mens openbaart, voor zover hij bereid is haar aandachtig tegemoet te treden.

Daarom is inzicht geen eindpunt van het kennen. Het is het begin van een nieuwe verantwoordelijkheid. Wie eenmaal iets van de werkelijkheid heeft leren verstaan, kan zich niet meer gedragen alsof hij het niet heeft gezien.

Met deze gedachte verschijnt de volgende vraag bijna vanzelf.

Wanneer inzicht de verhouding tussen de mens en de werkelijkheid verandert, welke betekenis krijgt dan het menselijk handelen?

3.4 Het ontstaan van onderscheiding

Wie de werkelijkheid aandachtig heeft leren waarnemen en gaandeweg tot inzicht is gekomen, ontdekt dat begrijpen alleen niet voldoende is. Het inzicht blijft niet buiten de mens staan. Het vraagt om een antwoord. Nog voordat dit antwoord zichtbaar wordt in het handelen, voltrekt zich een stiller proces: de mens leert onderscheiden.

Onderscheiding is meer dan het maken van een keuze. Een keuze kan voortkomen uit voorkeur, gewoonte of eigenbelang. Onderscheiding ontstaat pas wanneer de mens probeert te verstaan wat, in een bepaalde situatie, werkelijk passend is. Zij vraagt daarom niet alleen om kennis van de feiten, maar ook om een gevoeligheid voor hun onderlinge samenhang.

Deze gevoeligheid ontwikkelt zich niet door het verzamelen van steeds meer informatie. Zij groeit naarmate de mens zich oefent in aandacht. Wie leert zien hoe de werkelijkheid zich ordent, ontdekt dat niet iedere mogelijkheid dezelfde betekenis bezit. Sommige handelingen versterken de samenhang die reeds aanwezig is. Andere verstoren haar. Weer andere blijven zonder wezenlijke uitwerking.

Onderscheiding begint waar de mens dit verschil leert herkennen.

Dit vraagt om een zekere bescheidenheid. De werkelijkheid laat zich niet volledig doorgronden en de mens zal zich altijd kunnen vergissen. Juist daarom behoort twijfel niet uitsluitend tot de zwakheid van het kennen, maar ook tot zijn kracht. Zij behoedt de mens ervoor zijn eerste inzicht onmiddellijk als onfeilbare waarheid te beschouwen. Werkelijke onderscheiding blijft daarom steeds bereid opnieuw te luisteren, opnieuw waar te nemen en opnieuw te leren.

Gaandeweg wordt duidelijk dat onderscheiding niet alleen betrekking heeft op afzonderlijke beslissingen. Zij vormt ook de grondslag van cultuur. Iedere beschaving ontwikkelt immers een vermogen om onderscheid te maken tussen wat opbouwt en wat afbreekt, tussen wat recht doet aan de werkelijkheid en wat haar geweld aandoet. Niet alle beschavingen geven daarop hetzelfde antwoord, maar geen enkele cultuur kan zonder dit vermogen bestaan.

Daarmee krijgt onderscheiding een betekenis die verder reikt dan het individuele leven. Zij vormt de schakel tussen inzicht en het gezamenlijk handelen van mensen. Zonder onderscheiding blijft inzicht een persoonlijke ervaring. Door onderscheiding kan het uitgroeien tot een wijze van leven die zich uitdrukt in gebruiken, instellingen, kunst, recht en architectuur.

Hier verschijnt opnieuw een belangrijk inzicht. De werkelijkheid vraagt niet allereerst om beheersing, maar om een passend antwoord. De vraag is daarom niet alleen wat de mens kan doen, maar vooral wat hij behoort te doen om recht te doen aan de werkelijkheid die hij heeft leren kennen.

Misschien is dat de diepste betekenis van onderscheiding. Zij brengt de mens niet boven de werkelijkheid, maar steeds dichterbij haar. Zij leert hem niet hoe hij de wereld naar zijn hand kan zetten, maar hoe hij zijn handelen kan afstemmen op een werkelijkheid die hem voortdurend voorafgaat.

Vanuit deze houding ontstaat geleidelijk een nieuw besef. Wie de werkelijkheid leert onderscheiden, ontdekt dat iedere handeling gevolgen heeft die verder reiken dan het ogenblik zelf.

Daarmee dient zich een volgende vraag aan.

Niet alleen:

Wat is passend?

Maar ook:

Welke verantwoordelijkheid draagt de mens voor de wijze waarop hij antwoord geeft op de werkelijkheid?

3.5 Het ontstaan van verantwoordelijkheid

Wanneer de mens de werkelijkheid leert waarnemen, groeit zijn ontvankelijkheid. Uit deze ontvankelijkheid ontstaat inzicht, en uit inzicht ontwikkelt zich het vermogen tot onderscheiding. Daarmee is echter nog niet de laatste stap gezet. Want ieder inzicht dat werkelijk wordt verstaan, vraagt uiteindelijk om een antwoord in het handelen.

Op dit punt verschijnt verantwoordelijkheid.

Verantwoordelijkheid ontstaat niet allereerst uit een wet, een afspraak of een maatschappelijke verwachting. Zij ontstaat uit de ontdekking dat menselijk handelen nooit zonder uitwerking blijft. Iedere keuze brengt iets teweeg. Iedere beslissing laat sporen na. Iedere handeling grijpt in op een werkelijkheid waarvan de mens zelf deel uitmaakt.

Deze ervaring is zo alledaags dat zij gemakkelijk over het hoofd wordt gezien. Een woord kan vertrouwen wekken of vernietigen. Een gebouw kan een gemeenschap dragen of uiteendrijven. Een wet kan gerechtigheid bevorderen of onrecht bestendigen. Een onderwijsstelsel kan mensen helpen hun gaven te ontwikkelen, maar het kan deze ook onderdrukken. Telkens blijkt dat handelen niet ophoudt bij de daad zelf. Het werkt door in de werkelijkheid waarvan het deel uitmaakt.

Juist daarom kan verantwoordelijkheid niet worden gereduceerd tot schuld of aansprakelijkheid. Beide begrippen richten zich vooral op wat reeds heeft plaatsgevonden. Verantwoordelijkheid daarentegen ziet ook vooruit. Zij ontstaat uit het besef dat de mens voortdurend deelneemt aan een werkelijkheid die door zijn handelen mede wordt gevormd.

Dit betekent niet dat de mens de werkelijkheid naar eigen inzicht kan scheppen. Hij blijft gebonden aan een werkelijkheid die hem voorafgaat en die hij nooit volledig zal doorgronden. Maar juist daarom is zijn verantwoordelijkheid des te groter. Wie beseft dat hij niet de oorsprong van de werkelijkheid is, zal voorzichtiger omgaan met de wijze waarop hij daarin ingrijpt.

Hier krijgt ook het begrip *werking* een bijzondere betekenis. Geen enkele handeling blijft zonder werking. Soms is deze onmiddellijk zichtbaar, soms openbaart zij zich pas na lange tijd. Sommige werkingen versterken de samenhang die reeds aanwezig is. Andere verzwakken haar. Weer andere brengen een ontwikkeling op gang waarvan de gevolgen zich pas veel later laten herkennen.

De mens kan deze werkingen niet volledig overzien. Toch ontslaat hem dat niet van verantwoordelijkheid. Integendeel, juist de beperkte kennis van de mens vraagt om een houding van zorgvuldigheid en terughoudendheid. Verantwoordelijkheid is daarom niet de zekerheid dat men altijd juist handelt, maar de bereidheid zich rekenschap te geven van de werking die het eigen handelen kan hebben.

Vanuit dit gezichtspunt krijgt ook de manifestatie van orde een nieuwe betekenis. Zij vormt niet slechts een onderwerp van beschouwing, maar een maatstaf waaraan het menselijk handelen zich steeds opnieuw kan spiegelen. Niet om iedere keuze vooraf vast te leggen, maar om telkens opnieuw te onderzoeken of het handelen de samenhang van de werkelijkheid dient of juist verstoort.

Misschien ligt juist hierin de diepste oorsprong van verantwoordelijkheid. Niet in de angst voor de gevolgen van ons handelen, maar in het besef dat wij deelnemen aan een werkelijkheid die zich aan ons heeft toevertrouwd. Iedere handeling wordt daardoor meer dan een persoonlijke beslissing. Zij wordt een antwoord op een werkelijkheid die ons reeds lang vóór onze eerste keuze heeft gedragen.

Daarmee verschijnt een nieuwe horizon. Wanneer mensen gezamenlijk verantwoordelijkheid dragen voor de werking van hun handelen, blijft deze verantwoordelijkheid niet beperkt tot afzonderlijke personen. Zij krijgt gestalte in de wijze waarop mensen samenleven. Uit gedeelde verantwoordelijkheid ontstaan gebruiken, instellingen, tradities en vormen van samenleven.

Daarmee dient zich de volgende vraag aan.

Hoe ontstaat uit het handelen van mensen datgene wat wij *cultuur* noemen?

3.6 De mens als antwoord

Tot nu toe is het onderzoek stap voor stap de beweging gevolgd waarin de werkelijkheid zich aan de mens manifesteert. Door aandachtige waarneming werd zichtbaar dat deze werkelijkheid niet als willekeur verschijnt, maar als een samenhang waarin terugkerende kenmerken zich laten herkennen. Vanuit deze waarneming ontstond inzicht. Uit inzicht groeide onderscheiding en uit onderscheiding verantwoordelijkheid. Toch blijkt ook deze ontwikkeling nog niet het laatste woord te zijn.

De mens blijft niet beperkt tot het waarnemen van de werkelijkheid. Evenmin blijft hij slechts toeschouwer van de orde die zich aan hem openbaart. Wat zich gaandeweg aandient, is een opmerkelijke eigenschap die in de voorafgaande hoofdstukken reeds stilzwijgend aanwezig was, maar nog niet afzonderlijk werd benoemd. De mens antwoordt.

Dit antwoord moet zorgvuldig worden verstaan. Het is niet in de eerste plaats een gesproken woord of een bewuste keuze. Het omvat de gehele wijze waarop de mens zich tot de werkelijkheid verhoudt. Iedere waarneming, iedere beoordeling, iedere beslissing en iedere handeling vormen uiteindelijk een antwoord op een werkelijkheid die zich reeds vóór deze antwoorden heeft aangediend.

Hierin onderscheidt de mens zich op bijzondere wijze van de overige werkelijkheid. De boom groeit, het water stroomt, de sterren bewegen zich volgens hun eigen aard. Zij beantwoorden de werkelijkheid niet zoals de mens dat doet. Zij zijn deel van haar ordening. De mens deelt eveneens in deze werkelijkheid, maar hij bezit bovendien het vermogen zich bewust tot haar te verhouden. Juist daardoor verschijnt voor het eerst het verschijnsel van het antwoord.

Deze vaststelling is geen filosofische theorie, maar een gevolg van de voorafgaande waarnemingen. De werkelijkheid blijkt zich te laten kennen. De mens blijkt deze kenbaarheid te kunnen ontvangen. Waar deze ontmoeting plaatsvindt, ontstaat vanzelf een antwoord. Soms blijft dit antwoord grotendeels verborgen. Soms krijgt het gestalte in woorden, in daden of in de inrichting van het menselijk leven. In alle gevallen blijft het antwoord verwijzen naar dezelfde oorsprong: de ontmoeting tussen mens en werkelijkheid.

Daarmee verandert ook de betekenis van menselijk handelen. Handelen vormt niet langer het begin van een ontwikkeling, maar haar zichtbare voltooiing. Lang voordat een handeling zichtbaar wordt, heeft de mens reeds geantwoord op hetgeen zich aan hem heeft voorgedaan. Iedere cultuur, iedere wetenschap, iedere vorm van bestuur, iedere architectuur en iedere maatschappelijke orde kunnen daarom worden verstaan als uitdrukkingen van een dieper antwoord dat aan deze zichtbare vormen voorafgaat.

Tot zover zou men kunnen menen dat het menselijke antwoord vanzelfsprekend voortvloeit uit de werkelijkheid zelf. Juist hier dient zich echter een nieuwe vraag aan. Is ieder antwoord noodzakelijkerwijs een antwoord dat recht doet aan de werkelijkheid waarop het betrekking heeft? Of openbaart zich hier een mogelijkheid die tot nu toe nog buiten beeld is gebleven?

Met deze vraag verandert de richting van het onderzoek opnieuw. Niet langer staat uitsluitend de mogelijkheid van het antwoord centraal, maar de wijze waarop dit antwoord zich tot de werkelijkheid verhoudt. Daarmee dient zich het volgende hoofdstuk aan.

3.7 De kwaliteit van het antwoord

In het voorgaande hoofdstuk werd zichtbaar dat de mens niet slechts de werkelijkheid waarneemt, maar haar ook antwoordt. Daarmee verschijnt een nieuw verschijnsel dat in het verdere onderzoek niet onopgemerkt kan blijven. Wanneer de mens antwoordt, dient zich immers vanzelf de vraag aan naar de aard van dit antwoord. Niet ieder antwoord blijkt immers dezelfde verhouding tot de werkelijkheid tot uitdrukking te brengen.

Deze vaststelling berust niet op een moreel oordeel en evenmin op een vooraf gekozen levensbeschouwing. Zij volgt uit de ervaring zelf. Wie de menselijke geschiedenis aandachtig beziet, ontmoet antwoorden die de samenhang van de werkelijkheid lijken te verdiepen. Tegelijk ontmoet hij antwoorden waardoor deze samenhang wordt verzwakt of zelfs uit het zicht verdwijnt. In beide gevallen blijft de mens antwoorden. Wat verschilt, is niet het feit dát hij antwoordt, maar de wijze waarop zijn antwoord zich tot de werkelijkheid verhoudt.

Hier verschijnt een onderscheid dat voor het verdere onderzoek van groot belang is. Er bestaan antwoorden die de werkelijkheid ernstig nemen zoals zij zich aandient. Zij proberen haar niet onmiddellijk te onderwerpen aan vooraf vastgestelde doeleinden, maar laten zich eerst door haar gezeggen. Zulke antwoorden groeien uit aandacht, onderscheiding en ontvankelijkheid. Zij proberen recht te doen aan de werkelijkheid voordat zij haar veranderen.

Daarnaast blijken ook andere antwoorden mogelijk. Niet omdat de werkelijkheid ophoudt zich te manifesteren, maar omdat de mens haar niet langer als uitgangspunt van zijn handelen neemt. Zijn antwoord wordt dan in toenemende mate bepaald door voorstellingen, verlangens of systemen die hun oorsprong niet langer ontleen aan de ontmoeting met de werkelijkheid zelf. Ook dit blijft een antwoord. Maar de verhouding waaruit het voortkomt is wezenlijk veranderd.

Daarmee wordt zichtbaar dat de vraag naar de kwaliteit van het antwoord niet ontstaat uit een verlangen de mens te beoordelen, maar uit de aard van het antwoord zelf. Zodra de mens kan antwoorden, verschijnt immers ook de mogelijkheid dat zijn antwoord de werkelijkheid meer of minder recht doet. Deze mogelijkheid behoort niet tot een uitzondering, maar tot het wezen van het menselijke bestaan. Juist doordat de mens vrij is zich tot de werkelijkheid te verhouden, blijft ook de kwaliteit van zijn antwoord een open vraag.

Deze openheid vraagt om een belangrijke terughoudendheid. Het onderzoek kan op dit punt nog niet vaststellen waardoor een antwoord de werkelijkheid recht doet en waardoor niet. Een dergelijk oordeel zou vooruitlopen op hetgeen nog onderzocht moet worden. Wel kan reeds worden vastgesteld dat de vraag zich onvermijdelijk aandient. Zij vloeit voort uit alles wat tot nu toe zichtbaar is geworden.

Daarmee verschijnt tevens een nieuwe horizon. Wanneer de kwaliteit van het menselijke antwoord niet vanzelfsprekend is, rijst de vraag hoe de verhouding tussen mens en werkelijkheid zich zó kan ontwikkelen dat het antwoord steeds opnieuw recht probeert te doen aan hetgeen zich aandient. Niet de oplossing van deze vraag, maar haar verschijning vormt de uitkomst van dit hoofdstuk.

Vanuit deze aandiening opent zich de volgende stap van het onderzoek. Want waar de vraag naar de kwaliteit van het antwoord verschijnt, dient zich tegelijk het verschijnsel aan dat in het vervolg **afstemming** zal worden genoemd.

3.8 De vraag naar de afstemming

In het voorgaande werd zichtbaar dat de mens de werkelijkheid niet slechts ontmoet, maar haar ook antwoordt. Tevens bleek dat dit antwoord de werkelijkheid recht kan doen, maar haar ook tekort kan doen. Daarmee is echter nog niet gezegd waardoor dit onderscheid ontstaat. Het onderzoek heeft slechts vastgesteld dát deze mogelijkheid zich voordoet. De verklaring ervan behoort niet tot het bereik van de fenomenologische weg.

Juist daarom dient zich een nieuwe vraag aan.

Wanneer de mens de werkelijkheid antwoordt, waardoor blijft zijn antwoord dan verbonden met de samenhang die zich in die werkelijkheid heeft geopenbaard? En waardoor raakt deze verbondenheid verzwakt of gaat zij zelfs verloren?

Deze vragen kunnen niet worden beantwoord door opnieuw een theorie over de mens of over de werkelijkheid te ontwikkelen. Zij vragen opnieuw om dezelfde terughoudendheid die het gehele onderzoek vanaf het begin heeft gekenmerkt. Niet de verklaring staat voorop, maar de waarneming van hetgeen zich aandient.

Wat zich laat waarnemen, is dat een antwoord nooit op zichzelf staat. Het ontstaat steeds in een verhouding tussen de mens en de werkelijkheid waarop hij antwoordt. Waar deze verhouding levend blijft, behoudt ook het antwoord een openheid voor hetgeen zich aandient. De mens blijft luisteren, onderscheiden en leren. Zijn handelen blijft ontvankelijk voor correctie wanneer de werkelijkheid daarom vraagt.

Evenzeer blijkt dat deze verhouding haar vanzelfsprekendheid kan verliezen. Niet doordat de werkelijkheid ophoudt zich te manifesteren, maar doordat het antwoord zich geleidelijk losmaakt van hetgeen waaraan het oorspronkelijk zijn betekenis ontleende. Het antwoord blijft bestaan, maar begint steeds meer zichzelf tot maatstaf te nemen. Wat aanvankelijk ontstond uit ontmoeting, dreigt dan voort te komen uit gewoonte, overtuiging, systeem of eigen belang.

Deze verschuiving laat zich in vele vormen herkennen. Zij beperkt zich niet tot afzonderlijke personen, maar kan ook zichtbaar worden in wetenschap, recht, bestuur, economie, religie, kunst en architectuur. Overal waar menselijke antwoorden zich duurzaam hebben gevormd, blijft de vraag bestaan of zij de werkelijkheid nog steeds recht doen, of dat zij zich gaandeweg van haar hebben verwijderd.

Hiermee verschijnt een verschijnsel dat zich in de voorafgaande hoofdstukken reeds voorzichtig aankondigde, maar nu voor het eerst als zelfstandig onderwerp zichtbaar wordt. Tussen de werkelijkheid en het menselijke antwoord blijkt een levende verhouding te bestaan die niet mechanisch is, maar voortdurend

om aandacht vraagt. Deze verhouding kan worden verdiept, verwaarloosd, hervonden en steeds opnieuw worden bevestigd.

Het is deze levende verhouding die in het vervolg van dit onderzoek wordt aangeduid als **afstemming**.

Afstemming is daarmee geen afzonderlijke eigenschap van de mens en evenmin een verborgen eigenschap van de werkelijkheid. Zij behoort tot de ontmoeting tussen beide. Zij ontstaat waar de mens bereid blijft zijn antwoord steeds opnieuw te laten vormen door de werkelijkheid die zich aan hem aandient.

Vanuit dit gezichtspunt verandert ook de betekenis van het verdere onderzoek. De vraag luidt niet langer uitsluitend hoe de werkelijkheid zich manifesteert, maar ook hoe het menselijke antwoord met deze manifestatie verbonden kan blijven. Niet om een volmaakte toestand te bereiken, maar om de levende verhouding waardoor mens en werkelijkheid elkaar blijven ontmoeten.

Daarmee is de vraag naar de afstemming niet beantwoord. Zij is zichtbaar geworden.

3.9 Afstemming

In het voorgaande werd zichtbaar dat de mens de werkelijkheid antwoordt en dat dit antwoord de werkelijkheid recht kan doen of haar tekort kan doen. Daarmee diende zich de vraag aan waardoor een antwoord met de werkelijkheid verbonden blijft. Deze vraag vormt het vertrekpunt van hetgeen in dit hoofdstuk wordt onderzocht.

Het verschijnsel dat zich hierbij aandient, wordt in dit boek aangeduid als **afstemming**.

Afstemming is geen eigenschap die uitsluitend aan de mens kan worden toegeschreven. Evenmin behoort zij uitsluitend tot de werkelijkheid. Zij ontstaat waar beide elkaar ontmoeten. Zij behoort niet tot één van beide afzonderlijk, maar tot de levende verhouding die tussen beide ontstaat.

Juist daarom laat afstemming zich moeilijk omschrijven als een toestand die eenmaal bereikt kan worden. Zodra zij als een vaste toestand wordt opgevat, dreigt zij reeds los te raken van de werkelijkheid waarop zij betrekking heeft. De werkelijkheid blijft zich immers voortdurend ontvouwen. Iedere nieuwe ontmoeting vraagt daarom opnieuw om aandacht, onderscheiding en ontvankelijkheid.

Afstemming is daarom geen bezit van de mens. Zij laat zich evenmin vastleggen in regels, methoden of technieken. Een methode kan behulpzaam zijn, maar geen enkele methode kan de levende ontmoeting vervangen waaruit afstemming ontstaat. Zodra de mens meent over de afstemming te beschikken, loopt hij het gevaar niet langer naar de werkelijkheid te luisteren, maar slechts nog naar de zekerheid van zijn eigen inzichten.

Hier verschijnt een wezenlijk onderscheid. Er bestaat een overeenkomst die door dwang tot stand wordt gebracht. Er bestaat ook een overeenstemming die voortkomt uit wederzijdse afstemming. Het eerste vraagt gehoorzaamheid aan een vooraf vastgestelde orde. Het tweede vraagt voortdurende aandacht voor een werkelijkheid die zich steeds opnieuw openbaart. Afstemming behoort tot deze tweede beweging.

Zij vraagt daarom niet allereerst om zekerheid, maar om openheid. Niet om beheersing, maar om ontvankelijkheid. Niet om het vasthouden van eenmaal gevonden antwoorden, maar om de bereidheid deze antwoorden telkens opnieuw aan de werkelijkheid te toetsen. Hierdoor blijkt afstemming geen beperking van de menselijke vrijheid te zijn. Zij vormt juist de ruimte waarin deze vrijheid haar betekenis ontvangt.

Vrijheid betekent vanuit dit gezichtspunt niet dat de mens zich aan iedere samenhang kan onttrekken. Zij betekent evenmin dat ieder antwoord even passend zou zijn. Vrijheid bestaat hierin dat de mens steeds opnieuw in staat is zijn antwoord te laten vormen door de werkelijkheid die zich aan hem aandient. Juist daardoor blijft zijn antwoord levend. Het verstijft niet tot gewoonte, maar behoudt zijn oorsprong in de ontmoeting waaruit het is voortgekomen.

Daarom vormt afstemming geen eindpunt van het onderzoek, maar een voortdurende beweging. Zij begint telkens opnieuw waar de mens bereid is de werkelijkheid ernstig te nemen vóórdat hij haar verklaart, beoordeelt of verandert. Iedere nieuwe ontmoeting kan de afstemming verdiepen. Iedere nieuwe ervaring kan haar verfijnen. Iedere nieuwe generatie zal opnieuw moeten leren zien wat eerdere generaties slechts ten dele hebben verstaan.

Hierdoor krijgt ook de betekenis van menselijk handelen een nieuwe grondslag. Niet de handeling zelf vormt het uitgangspunt, maar de afstemming waaruit zij voortkomt. Wat uiterlijk gelijk lijkt, kan innerlijk uit een geheel verschillende verhouding zijn ontstaan. Eenzelfde daad kan voortkomen uit beheersing of uit ontvankelijkheid, uit eigenbelang of uit aandacht, uit willekeur of uit een antwoord dat de werkelijkheid recht probeert te doen. Daarom ligt de oorsprong van het handelen niet in de daad zelf, maar in de afstemming die eraan voorafgaat.

Zo verschijnt afstemming uiteindelijk als de levende verhouding waarin de mens de werkelijkheid niet slechts kent, maar haar steeds opnieuw antwoordt. Zij vormt de ruimte waarin de manifestatie van orde en het menselijke bestaan elkaar ontmoeten. Niet als een eenmalige gebeurtenis, maar als een beweging die zich gedurende het gehele leven blijft voltrekken.

3.10 De werking van de afstemming

Afstemming blijft niet verborgen in het innerlijk van de mens. Zij openbaart zich uiteindelijk in hetgeen uit haar voortkomt. Iedere verhouding tussen mens en werkelijkheid brengt immers een bepaalde werking voort. Soms wordt deze onmiddellijk zichtbaar, soms openbaart zij zich pas na langere tijd. Niettemin blijft iedere menselijke daad verbonden met de wijze waarop zij is ontstaan.

Hierdoor krijgt ook het begrip werking een andere betekenis. Werking is niet uitsluitend het zichtbare gevolg van een handeling. Zij omvat de wijze waarop een antwoord doorwerkt in de werkelijkheid waarvan het deel uitmaakt. Iedere handeling laat sporen na. Zij beïnvloedt niet alleen de mens die handelt, maar ook de mensen, de plaatsen en de omstandigheden waarmee zij in aanraking komt.

Deze werking laat zich niet volledig voorspellen. De werkelijkheid is rijker dan het menselijk inzicht ooit geheel kan omvatten. Juist daarom vraagt iedere handeling om bescheidenheid. Niet omdat de mens niets zou kunnen weten, maar omdat hij nooit alles kan overzien. Zijn antwoord blijft altijd een antwoord binnen een werkelijkheid die groter is dan hijzelf.

Toch betekent deze begrenzing niet dat de mens geen verantwoordelijkheid draagt voor zijn handelen. Integendeel. Juist omdat iedere handeling een werking bezit die verder reikt dan het ogenblik waarop zij wordt verricht, groeit ook de betekenis van verantwoordelijkheid. Niet als de zekerheid dat iedere beslissing juist zal blijken, maar als de bereidheid rekenschap te blijven geven van hetgeen uit het eigen handelen voortkomt.

Hierdoor verschijnt een opmerkelijke wederkerigheid. Afstemming beïnvloedt het handelen, maar het handelen beïnvloedt op zijn beurt opnieuw de verhouding tussen mens en werkelijkheid. Iedere handeling scherpt de afstemming aan of verzwakt haar. Iedere keuze maakt de mens ontvankelijker voor de werkelijkheid of juist minder gevoelig voor hetgeen zij laat zien. Afstemming is daarom niet slechts de oorsprong van het handelen; zij wordt door het handelen tevens verdiept of verwaarloosd.

Deze wederkerigheid beperkt zich niet tot het leven van afzonderlijke mensen. Wanneer antwoorden zich gedurende langere tijd herhalen, krijgen zij een blijvende gestalte. Gewoonten ontstaan. Tradities groeien. Instellingen worden gevormd. Gebouwen verrijzen. Wegen worden aangelegd. Wetten worden opgesteld. Onderwijs krijgt vorm. Wetenschap ontwikkelt zich. Kunst en architectuur drukken zich uit in herkenbare gestalten.

Wat aanvankelijk begon als afzonderlijke antwoorden van mensen, groeit daardoor uit tot een gemeenschappelijke werkelijkheid waarin volgende generaties opnieuw leren zien, denken en handelen. De werking van afstemming blijft daarom niet beperkt tot individuele keuzes. Zij krijgt gestalte in de cultuur zelf.

Daarin ligt een belangrijke verantwoordelijkheid besloten. Want zodra menselijke antwoorden zich duurzaam hebben gevestigd, kunnen zij gemakkelijk een vanzelfsprekend karakter krijgen. Men handelt dan niet langer omdat men de werkelijkheid opnieuw heeft ontmoet, maar omdat men voortbouwt op antwoorden die eerder zijn gegeven. Dat hoeft geen bezwaar te zijn. Iedere cultuur leeft immers van overgeleverde inzichten. Toch blijft ook dan dezelfde vraag bestaan: doen deze antwoorden nog steeds recht aan de werkelijkheid waaruit zij ooit zijn ontstaan?

Hierdoor blijkt de werking van afstemming nooit voltooid te zijn. Iedere generatie ontvangt antwoorden van haar voorgangers, maar wordt tegelijkertijd uitgenodigd deze opnieuw aan de werkelijkheid te toetsen. Alleen daardoor kan een cultuur levend blijven. Waar deze voortdurende ontmoeting verdwijnt, blijven de vormen bestaan, maar dreigt hun oorsprong uit het zicht te raken.

De werking van afstemming bestaat daarom niet alleen in wat de mens voortbrengt, maar ook in de wijze waarop het voortgebrachte steeds opnieuw met zijn oorsprong verbonden blijft. Alleen dan behouden menselijke werken hun vermogen zich te vernieuwen zonder hun betekenis te verliezen.

3.11 De uitnodiging van de werkelijkheid

Tot nu toe werd zichtbaar dat de mens de werkelijkheid antwoordt en dat de kwaliteit van dit antwoord samenhangt met de afstemming waaruit het voortkomt. Toch blijft hiermee nog iets onuitgesproken. Want wanneer afstemming een levende verhouding is, waardoor blijft deze verhouding zich telkens opnieuw vernieuwen?

Deze vraag voert opnieuw naar de werkelijkheid zelf.

De werkelijkheid manifesteert zich niet eenmaal om vervolgens te verdwijnen. Zij blijft zich voortdurend aan de mens voordoen. Iedere dag, iedere ontmoeting, iedere plaats en iedere gebeurtenis opent opnieuw de mogelijkheid haar waar te nemen. Daardoor wordt ook de mens steeds opnieuw uitgenodigd haar antwoord te geven.

Het woord uitnodiging vraagt hier om zorgvuldigheid. Het betekent niet dat de werkelijkheid een bewuste wil bezit of dat zij de mens opdrachten geeft. Evenmin wordt bedoeld dat de mens door een verborgen macht wordt gedwongen. De uitnodiging ligt besloten in het eenvoudige feit dat de werkelijkheid zich laat kennen. Juist doordat zij zich openbaart, vraagt zij als het ware om een antwoord dat haar recht doet.

Wie aandachtig leeft, herkent deze uitnodiging in talloze situaties. Zij verschijnt wanneer een landschap zich opent, wanneer een mens een ander ontmoet, wanneer een kind leert, wanneer een ambachtsman zijn materiaal onderzoekt, wanneer een onderzoeker een verschijnsel probeert te begrijpen of wanneer een architect een plaats aandachtig verkent voordat de eerste lijn wordt getrokken. Steeds opnieuw gaat de werkelijkheid vooraf aan het antwoord dat de mens daarop geeft.

Daarmee wordt zichtbaar dat de uitnodiging niet buiten de werkelijkheid ligt. Zij behoort tot de wijze waarop de werkelijkheid zich manifesteert. De werkelijkheid is geen gesloten object dat slechts kan worden waargenomen. Zij blijft zich ontvouwen en opent daardoor steeds nieuwe mogelijkheden tot verstaan. Iedere nieuwe ontmoeting laat iets zien dat eerder nog verborgen bleef. Daardoor blijft ook het antwoord van de mens voorlopig. Het kan verdiepen, verfijnen en zich laten corrigeren, maar nooit aanspraak maken op voltooiing.

Juist hierin ligt een wezenlijk onderscheid tussen beheersing en afstemming. Wie de werkelijkheid uitsluitend wil beheersen, zoekt naar een antwoord dat definitief is. Hij verlangt naar zekerheid die verdere vragen overbodig maakt. De werkelijkheid zelf laat echter een andere beweging zien. Zij blijft rijker dan iedere beschrijving die de mens van haar geeft. Iedere gevonden samenhang opent opnieuw een volgende horizon.

De uitnodiging van de werkelijkheid vraagt daarom niet om onderwerping, maar om aandacht. Zij vraagt evenmin om passiviteit. Integendeel. Zij nodigt de mens uit actief deel te nemen aan een werkelijkheid die zich steeds verder ontvouwt. De mens wordt niet geroepen de werkelijkheid te vervangen door zijn eigen antwoorden, maar haar in zijn antwoorden steeds opnieuw recht te doen.

Hierdoor krijgt ook menselijke vrijheid een nieuwe betekenis. Vrijheid bestaat niet in het losmaken van de werkelijkheid, maar in het vermogen haar steeds opnieuw te ontmoeten. Iedere ontmoeting opent immers de mogelijkheid tot een nieuw antwoord. Juist daardoor blijft het menselijke bestaan een levende beweging en verstijft het niet tot de herhaling van eenmaal gevonden oplossingen.

Misschien ligt hierin een van de meest wezenlijke eigenschappen van het menselijk bestaan. De mens leeft niet naast de werkelijkheid, maar in een voortdurende ontmoeting met haar. Iedere dag begint deze ontmoeting opnieuw. Iedere keuze, ieder woord en iedere daad beantwoorden een werkelijkheid die zich steeds opnieuw laat kennen.

Vanuit dit gezichtspunt blijkt de uitnodiging van de werkelijkheid geen afzonderlijk verschijnsel te zijn. Zij vormt de voortdurende oorsprong van de afstemming waaruit het menselijke handelen voortkomt.

3.12 Het ontstaan van het handelen

In het voorgaande werd zichtbaar dat de werkelijkheid zich voortdurend aan de mens blijft voordoen. Iedere ontmoeting opent de mogelijkheid tot een nieuw antwoord. Hierdoor verschijnt het menselijk handelen in een ander licht. Een handeling begint niet op het ogenblik waarop zij zichtbaar wordt. Zij vindt haar oorsprong in een veel langere beweging waarin waarnemen, ontvankelijkheid, inzicht, onderscheiding en afstemming geleidelijk samenkomen.

Wat uiteindelijk als handelen verschijnt, is daarom niet het begin van deze beweging, maar haar tijdelijke voltooiing. Iedere daad draagt de geschiedenis van haar ontstaan in zich mee. Zij wordt voorbereid door wat de mens heeft gezien, verstaan en onderscheiden. Handelen is daardoor nooit uitsluitend een uiting van wilskracht. Het is de wijze waarop de verhouding tussen mens en werkelijkheid een concrete gestalte krijgt.

Juist daarom kan hetzelfde uiterlijk handelen uit geheel verschillende bronnen voortkomen. Twee mensen kunnen ogenschijnlijk hetzelfde doen en toch een geheel andere verhouding tot de werkelijkheid bezitten. Een beslissing kan voortkomen uit haast of uit aandacht, uit eigenbelang of uit zorg, uit beheersing of uit afstemming. Het zichtbare handelen alleen vertelt daarom nooit het volledige verhaal. De oorsprong ervan blijft grotendeels verborgen.

Hierin ligt een belangrijke consequentie. Wie uitsluitend daden beoordeelt, zonder acht te slaan op de verhouding waaruit zij zijn voortgekomen, loopt het gevaar het wezenlijke over het hoofd te zien. Niet omdat de daad onbelangrijk zou zijn, maar omdat iedere daad de uitdrukking vormt van een diepere betrekking tussen mens en werkelijkheid.

Dit betekent evenmin dat een juiste verhouding automatisch tot onfeilbaar handelen leidt. De mens blijft beperkt in zijn inzicht. Hij kan zich vergissen, verkeerde afwegingen maken of gevolgen over het hoofd zien. Toch maakt dit de afstemming niet betekenisloos. Integendeel. Juist omdat de werkelijkheid rijker is dan de mens volledig kan overzien, blijft hij aangewezen op een houding waarin luisteren, leren en corrigeren mogelijk blijven. Het handelen blijft daardoor open voor verdere verdieping.

Vanuit dit gezichtspunt krijgt ook creativiteit een nieuwe betekenis. Scheppen betekent niet dat de mens een werkelijkheid uit het niets voortbrengt. Hij ontdekt mogelijkheden die reeds in de werkelijkheid besloten liggen en geeft daaraan een nieuwe gestalte. Iedere ware vernieuwing blijkt daarom tegelijk ontdekking en voortzetting te zijn. Zij verbreekt de samenhang niet, maar laat haar op een nieuwe wijze zichtbaar worden.

Hetzelfde geldt voor alle gebieden van het menselijk bestaan. Wetenschap, recht, kunst, techniek, bestuur en architectuur beginnen niet bij de uiteindelijke vorm die zij aannemen. Zij beginnen in de wijze waarop de mens de werkelijkheid tegemoet treedt. De kwaliteit van hetgeen hij voortbrengt, blijft daarom verbonden met de kwaliteit van de verhouding waaruit het is ontstaan.

Hierdoor wordt zichtbaar dat handelen nooit losstaat van de werkelijkheid. Iedere daad draagt bij aan de wereld waarin volgende mensen zullen leven. Zij kan de samenhang versterken, verzwakken of nieuwe

mogelijkheden openen. Handelen vormt daardoor steeds een bijdrage aan een werkelijkheid die groter is dan degene die handelt.

Misschien ligt juist hierin de diepste betekenis van menselijke verantwoordelijkheid. De mens handelt niet slechts *in* de werkelijkheid; hij werkt ook *mee* aan de wijze waarop deze werkelijkheid voor anderen verschijnt. Iedere generatie ontvangt een wereld die door eerdere generaties is gevormd en draagt deze op haar beurt weer verder. Daardoor wordt ieder mens opgenomen in een doorgaande geschiedenis van antwoorden op dezelfde werkelijkheid.

Het handelen vormt daarom niet het einde van de ontmoeting tussen mens en werkelijkheid. Iedere daad roept nieuwe ontmoetingen op, opent nieuwe vragen en vraagt opnieuw om waarneming, inzicht en afstemming. Zo blijft de beweging zich voortzetten. De werkelijkheid manifesteert zich opnieuw, de mens ontmoet haar opnieuw en antwoordt opnieuw. In deze voortdurende wisselwerking krijgt het menselijk bestaan zijn dynamiek en ontvouwt zich de geschiedenis van cultuur en beschaving.

DEEL IV

De manifestatiewijzen van orde

4.1 Orde manifesteert zich als ritme

Wanneer de werkelijkheid aandachtig wordt waargenomen, valt op dat vrijwel geen enkel verschijnsel zich volkomen willekeurig voordoet. Bewegingen keren terug. Gebeurtenissen volgen elkaar op. Ontwikkelingen verlopen volgens een zekere opeenvolging. Niet omdat zij zich steeds identiek herhalen, maar omdat zij een herkenbare regelmaat bezitten.

Deze regelmaat noemen wij ritme.

Ritme is meer dan herhaling. Een klok kan tikken zonder ritme te bezitten. Een machine kan bewegingen eindeloos reproduceren. Werkelijk ritme vraagt meer dan herhaling alleen. Het vraagt afwisseling, samenhang en een onderlinge verhouding waardoor de opeenvolgende momenten elkaar dragen.

Overal in de werkelijkheid laat dit verschijnsel zich herkennen. De afwisseling van dag en nacht. De kringloop van de seizoenen. De ademhaling. De hartslag. Het groeien van planten. Het rijpen van vruchten. De getijden. De beweging van hemellichamen.

Zelfs waar de afzonderlijke ritmen sterk van elkaar verschillen, bezitten zij een opmerkelijke verwantschap. Zij zijn geen willekeurige opeenvolging van gebeurtenissen, maar een geordende beweging waarin verandering en continuïteit elkaar wederzijds mogelijk maken.

Hieruit blijkt dat ritme geen bijkomstige eigenschap van de werkelijkheid is. Het behoort tot de wijze waarop orde zich manifesteert. Zonder ritme zou de werkelijkheid nauwelijks herkenbaar zijn. Ontwikkeling zou uiteenvallen in losse momenten zonder onderlinge samenhang. Het verleden zou zich niet verbinden met het heden en het heden niet met de toekomst.

Toch is ritme nooit star. Juist zijn levendigheid onderscheidt het van mechanische herhaling. Een boom groeit niet iedere dag evenveel. Een rivier stroomt niet iedere seconde met gelijke kracht. Het menselijk hart past zich voortdurend aan de omstandigheden aan. Ritme bezit daarom een opmerkelijke soepelheid. Het bewaart de orde zonder de beweging te verstarren.

Misschien verklaart dit waarom ritme zo'n fundamentele plaats inneemt in vrijwel alle gebieden van de werkelijkheid. Muziek dankt haar betekenis niet alleen aan afzonderlijke tonen, maar aan hun ritmische verhouding. Taal leeft niet uitsluitend door woorden, maar door cadans en pauze. Ook het menselijk leven kent perioden van groei, rust, inspanning en herstel. Overal blijkt ritme de drager van ontwikkeling te zijn.

Het is daarom niet de mens die ritme uitvindt. Hij ontdekt het. Hij leert het herkennen. Hij kan zich erop afstemmen of ertegenin handelen. Maar het ritme zelf behoort reeds tot de werkelijkheid voordat de mens het onder woorden brengt.

Misschien is ritme daarom de eerste wijze waarop de manifestatie van orde zich laat herkennen. Niet als een stilstaand patroon, maar als een levende beweging waarin de werkelijkheid zichzelf voortdurend vernieuwt zonder haar samenhang te verliezen.

4.2 Orde manifesteert zich als samenhang

Wanneer de werkelijkheid aandachtig wordt waargenomen, blijkt al spoedig dat geen enkel verschijnsel geheel op zichzelf staat. Iedere vorm van bestaan maakt deel uit van een groter geheel waarvan zij afhankelijk is en waaraan zij tegelijkertijd bijdraagt. Deze wederzijdse verbondenheid behoort niet tot enkele bijzondere gevallen. Zij lijkt een algemeen kenmerk van de werkelijkheid te zijn.

Deze verbondenheid noemen wij samenhang.

Samenhang betekent meer dan het eenvoudig naast elkaar bestaan van verschillende dingen. Losse stenen vormen nog geen muur. Losse woorden vormen nog geen gesprek. Losse sterren vormen nog geen sterrenstelsel. Pas waar de afzonderlijke delen een onderlinge verhouding aangaan, ontstaat een geheel dat meer is dan de optelsom van zijn onderdelen.

Dit verschijnsel laat zich op alle niveaus herkennen. Atomen verbinden zich tot moleculen. Cellen vormen weefsels. Weefsels vormen organismen. Organismen maken deel uit van ecosystemen. Rivieren behoren tot stroomgebieden. Bossen beïnvloeden het klimaat. Planeten bewegen binnen een zonnestelsel. Sterren maken deel uit van sterrenstelsels. Steeds blijkt dat het afzonderlijke slechts ten volle verstaan kan worden vanuit het geheel waarvan het deel uitmaakt.

Daarmee wordt zichtbaar dat samenhang niet achteraf door de mens wordt aangebracht. De mens ontdekt haar. Hij kan haar beschrijven, onderzoeken en in beperkte mate beïnvloeden, maar hij brengt haar niet voort. Reeds voordat hij haar onderkent, draagt de werkelijkheid de sporen van een onderlinge verbondenheid.

Opmerkelijk is daarbij dat samenhang de verscheidenheid niet opheft. Integendeel. Juist doordat verschillende elementen hun eigen aard behouden, kunnen zij elkaar aanvullen. Een bos wordt niet rijker doordat alle bomen gelijk zijn. Een muziekstuk ontleent zijn kracht niet aan één enkele toon. Een levend organisme bestaat niet uit één soort cel. Samenhang vraagt daarom niet om gelijkvormigheid, maar om een passende verhouding tussen verschillen.

Hieruit volgt dat samenhang nooit star is. Zij verandert voortdurend zonder haar identiteit geheel te verliezen. Water stroomt, bladeren vallen, sterren bewegen, organismen groeien en vergaan. Toch blijft een herkenbare orde aanwezig. De werkelijkheid blijkt daarom niet ondanks de verandering samenhang te bezitten, maar juist in de verandering.

Misschien is dit een van de opmerkelijkste kenmerken van de manifestatie van orde. Orde sluit beweging niet uit. Zij draagt haar. Zij verbindt het blijvende met het veranderlijke. Daardoor wordt de werkelijkheid niet ervaren als een verzameling losse gebeurtenissen, maar als een voortdurend weefsel van betrekkingen waarin ieder verschijnsel verwijst naar andere verschijnselen.

Misschien is juist hierin de betekenis van samenhang gelegen. Niet dat alles hetzelfde is. Maar dat niets werkelijk op zichzelf bestaat.

Samenhang openbaart zich daarom niet als een theorie over de werkelijkheid. Zij is een wijze waarop de werkelijkheid zichzelf toont. Wie haar eenmaal leert herkennen, ontdekt dat het afzonderlijke nooit volledig kan worden verstaan zonder het grotere geheel waarin het leeft.

Misschien is samenhang daarom niet slechts een eigenschap van orde.

Zij is een van haar meest herkenbare manifestaties.

4.3 Orde manifesteert zich als differentiatie

Wanneer de werkelijkheid in haar samenhang wordt waargenomen, valt nog een tweede kenmerk op. Samenhang leidt niet tot gelijkvormigheid. Integendeel. Juist waar orde zich ontwikkelt, ontstaat een steeds grotere verscheidenheid van vormen, functies en betrekkingen.

Deze verscheidenheid noemen wij differentiatie.

Differentiatie betekent niet dat de werkelijkheid uiteenvalt in losse delen. Zij betekent dat binnen een bestaande samenhang onderscheid ontstaat. Het geheel verliest daardoor zijn eenheid niet. Het wordt juist rijker doordat de verschillende delen ieder een eigen plaats en betekenis ontvangen.

Dit verschijnsel laat zich op vele niveaus herkennen. Een zaad ontwikkelt wortel, stengel, blad, bloem en vrucht. Een embryo ontwikkelt zich tot een organisme waarin talloze organen ieder een eigen taak vervullen. Een rivier vormt hoofdgeulen, zijarmen, oeverzones en uiterwaarden. Een bos ontwikkelt zich tot een gemeenschap van bomen, struiken, kruiden, schimmels, insecten, vogels en zoogdieren, zonder dat het ophoudt één ecosysteem te zijn.

Ook in de kosmos lijkt zich een vergelijkbare beweging af te tekenen. Vanuit eenvoudige beginsituaties ontstaan sterren, planeten, nevels en sterrenstelsels, ieder met een eigen karakter en onderlinge verhouding. Overal blijkt hetzelfde verschijnsel werkzaam.

Orde brengt niet het gelijke voort. Zij maakt verschil mogelijk.

Hierdoor krijgt verscheidenheid een andere betekenis. Vaak wordt verscheidenheid opgevat als het tegenovergestelde van orde. Hoe groter de verschillen, zo wordt gedacht, des te kleiner de orde. De werkelijkheid lijkt echter iets anders te laten zien. Juist waar orde zich verdiept, neemt ook de differentiatie toe. Niet de afwezigheid van verschillen kenmerkt orde, maar de wijze waarop verschillen elkaar aanvullen zonder hun eigen aard te verliezen.

Daarom vraagt differentiatie steeds om samenhang. Zonder samenhang valt zij uiteen in willekeur. Zonder differentiatie verstijft samenhang tot uniformiteit. Beide blijken elkaar wederzijds te veronderstellen.

Misschien is dit een van de meest opmerkelijke eigenschappen van de manifestatie van orde. Orde zoekt geen gelijkheid. Zij schept ruimte voor eigenheid. Niet door verschillen van elkaar los te maken, maar door ieder verschil zijn passende plaats binnen het geheel te geven.

Juist hierdoor wordt zichtbaar dat orde geen statische toestand is. Naarmate de werkelijkheid zich verder ontwikkelt, ontstaan nieuwe vormen van differentiatie. Iedere nieuwe laag van organisatie brengt nieuwe betrekkingen voort. De rijkdom van de werkelijkheid neemt daardoor niet af, maar toe.

Misschien ligt hierin een belangrijk inzicht. Verscheidenheid vormt geen bedreiging voor orde. Zij behoort tot haar wezen. Waar orde zich manifesteert, ontstaat geen uniforme wereld. Er ontstaat een wereld waarin het vele gedragen wordt door het ene, zonder dat het vele ophoudt zichzelf te zijn.

Differentiatie is daarom geen afwijking van orde.

Zij is een van de wijzen waarop orde haar eigen rijkdom zichtbaar maakt.

4.4 Orde manifesteert zich als begrenzing

Wanneer de werkelijkheid aandachtig wordt waargenomen, blijkt dat geen enkel verschijnsel zich als een vormeloze massa voordoet. Alles wat zich aan ons toont, verschijnt in een bepaalde gestalte. Die gestalte wordt zichtbaar doordat zij zich onderscheidt van haar omgeving. Niet door zich daarvan volledig af te zonderen, maar doordat zij een eigen begrenzing bezit.

Deze eigenschap noemen wij begrenzing.

Begrenzing betekent niet dat iets wordt opgesloten. Zij betekent dat iets zich als een eigen werkelijkheid kan manifesteren. Een steen onderscheidt zich van de bodem waarop hij ligt. Een blad tekent zich af tegen de lucht. Een rivier wordt herkenbaar door haar oevers. Een wolk verschijnt tegen de hemel. Een cel bezit een membraan. Een organisme een huid. Steeds blijkt dat de werkelijkheid zich niet toont als een ononderbroken geheel zonder onderscheid, maar als een veelheid van begrensde gestalten die met elkaar in betrekking staan.

Hierdoor wordt zichtbaar dat begrenzing niet het tegenovergestelde van samenhang is. Integendeel. Juist doordat iets een eigen gestalte bezit, kan het in relatie treden met andere gestalten. Zonder begrenzing zou niets herkenbaar zijn. Waar niets zich onderscheidt, kan ook niets zich verbinden.

Misschien behoort juist daarom begrenzing tot de meest fundamentele eigenschappen van de manifestatie van orde. Zij maakt het verschijnen van vormen mogelijk zonder de onderlinge samenhang te verbreken.

Begrenzing is daarom geen afsluiting. Zij is een overgang. De oever scheidt het land niet eenvoudig van het water; hij verbindt beide. De huid sluit het lichaam niet af van zijn omgeving; zij maakt uitwisseling mogelijk. Het membraan van een cel is geen muur, maar een levende grens waarlangs voortdurend beweging plaatsvindt.

Steeds opnieuw blijkt dat de grens niet uitsluitend verdeelt.

Zij verbindt.

Misschien ligt hierin een van de meest opmerkelijke eigenschappen van de werkelijkheid. Wat een eigen begrenzing bezit, wordt niet noodzakelijk geïsoleerd. Juist door zijn begrenzing krijgt het een herkenbare plaats binnen een groter geheel. Daardoor blijkt begrenzing niet strijdig te zijn met samenhang, maar er een voorwaarde voor te vormen. Zonder begrenzing geen vorm. Zonder vorm geen onderscheid. Zonder onderscheid geen betrekking. En zonder betrekking geen samenhang.

Begrenzing behoort daarom niet slechts tot afzonderlijke dingen. Zij behoort tot de wijze waarop de werkelijkheid zichzelf zichtbaar maakt.

Misschien is zij daarom niet een beperking van orde.

Maar een van de eerste voorwaarden waaronder orde zich kan manifesteren.

Wie de begrenzing leert zien, ontdekt dat de werkelijkheid niet bestaat uit afgesloten eenheden, maar uit herkenbare gestalten die elkaar juist door hun eigenheid kunnen ontmoeten. De grens blijkt dan niet het einde van de werkelijkheid te zijn.

Zij is de plaats waar de werkelijkheid zich aan een andere werkelijkheid opent.

4.5 Orde manifesteert zich als maat

Wanneer de werkelijkheid aandachtig wordt beschouwd, blijkt dat samenhang en differentiatie zich niet willekeurig ontwikkelen. Tussen de verschillende delen bestaan verhoudingen die het geheel dragen. Deze verhoudingen zijn niet overal gelijk, maar zij blijken steeds een zekere passendheid te bezitten waardoor het geheel kan bestaan en zich verder kan ontwikkelen.

Deze passendheid noemen wij maat.

Maat is meer dan omvang. Zij is meer dan getal. Zij is zelfs meer dan proportie. Deze kunnen de maat zichtbaar maken, maar zij vallen er niet mee samen. Maat openbaart zich allereerst als de juiste verhouding tussen de verschillende delen van een geheel.

Overal in de werkelijkheid laat dit verschijnsel zich herkennen. De verhouding tussen wortels en kruin. Tussen rivier en bedding. Tussen zwaartekracht en beweging. Tussen dag en nacht. Tussen rust en activiteit. Tussen groei en verval. Steeds blijkt dat het geheel slechts kan voortbestaan doordat de onderlinge verhoudingen een zekere passendheid bezitten.

Deze passendheid is niet star. Een boom verandert voortdurend. Een mens groeit. Een landschap ontwikkelt zich. Een sterrenstelsel beweegt. Toch blijft gedurende deze veranderingen een herkenbare maat aanwezig waardoor de identiteit van het geheel behouden blijft.

Hierdoor wordt zichtbaar dat maat niet hetzelfde is als gelijkheid. Niet ieder blad bezit dezelfde afmetingen. Niet iedere golf heeft dezelfde hoogte. Niet iedere hartslag duurt even lang. Toch worden deze verschillen gedragen door een verhouding die als passend kan worden herkend.

Misschien is juist hierin het wezen van maat gelegen. Zij laat de werkelijkheid niet verstarren. Zij bewaart haar voor willekeur. Maat vormt daardoor de stille voorwaarde waaronder ritme, samenhang en differentiatie zich kunnen ontplooien zonder elkaar te vernietigen.

Waar maat ontbreekt, verliezen de onderlinge verhoudingen hun evenwicht. Groei wordt overgroei. Beweging wordt onrust. Rust wordt verstarring. Niet doordat de afzonderlijke delen verkeerd zijn, maar doordat hun onderlinge verhouding haar passendheid verliest.

Daarom behoort maat niet uitsluitend tot afzonderlijke dingen. Zij behoort tot het geheel waarvan deze dingen deel uitmaken. Zij openbaart zich telkens opnieuw in de wijze waarop verschillende krachten, bewegingen en vormen elkaar wederzijds begrenzen en tegelijkertijd mogelijk maken.

Misschien is maat daarom een van de meest verborgen eigenschappen van de manifestatie van orde. Zij vraagt een aandacht die verder kijkt dan afzonderlijke verschijnselen. Wie de maat leert herkennen, ziet niet alleen de delen. Hij leert de verhoudingen zien waardoor de delen gezamenlijk een levende eenheid vormen.

Maat blijkt daardoor geen menselijke uitvinding. Zij behoort reeds tot de werkelijkheid voordat de mens haar probeert te meten.

Misschien is meten daarom niet de oorsprong van maat.

Maar een poging de maat die reeds aanwezig is, zo nauwkeurig mogelijk te benaderen.

4.6 Orde manifesteert zich als geleding

Wanneer de werkelijkheid aandachtig wordt waargenomen, blijkt dat zij zich niet voordoet als een ononderbroken massa. Overal tekenen zich gehelen af die uit onderdelen bestaan, terwijl die onderdelen zelf opnieuw een samenhangend geheel vormen. De werkelijkheid lijkt zich te ontvouwen in een opeenvolging van lagen die elkaar dragen zonder elkaar op te heffen.

Deze eigenschap noemen wij geleding.

Geleding betekent dat het geheel zich onderscheidt in delen, terwijl de delen hun betekenis slechts ontleen aan het geheel waarvan zij deel uitmaken. Het ene sluit het andere niet uit. Integendeel. Juist hun onderlinge betrokkenheid maakt de orde zichtbaar.

Dit verschijnsel laat zich op vele niveaus herkennen. Een cel bevat organellen. Organellen bestaan uit moleculaire structuren. Cellen vormen weefsels. Weefsels vormen organen. Organen vormen een organisme. Organismen maken deel uit van leefgemeenschappen. Leefgemeenschappen behoren tot grotere ecosystemen.

Ook in de niet-levende werkelijkheid is een vergelijkbare geleding zichtbaar. Een berg maakt deel uit van een gebergte. Een rivier behoort tot een stroomgebied. Een planeet beweegt binnen een zonnestelsel. Een sterrenstelsel behoort tot een nog grotere kosmische structuur. Steeds blijkt dat ieder niveau zijn eigen karakter bezit zonder los te raken van de andere niveaus.

Hierdoor wordt zichtbaar dat orde niet alleen samenhang schept, maar ook onderscheid mogelijk maakt tussen verschillende schalen van bestaan. Wat op het ene niveau als geheel verschijnt, blijkt op een ander niveau zelf weer onderdeel van een groter geheel te zijn.

Geleding is daarom geen starre indeling. Zij leeft. De verschillende niveaus beïnvloeden elkaar voortdurend. Veranderingen in een klein onderdeel kunnen gevolgen hebben voor het grotere geheel, terwijl veranderingen in het geheel zich eveneens doen gelden binnen de afzonderlijke delen.

Misschien behoort juist deze wederkerigheid tot het wezen van geleding. Geen enkel niveau kan volledig uit zichzelf worden begrepen. Het kleinere verwijst naar het grotere. Het grotere draagt het kleinere. Geen van beide kan zonder het andere worden verstaan.

Hierdoor krijgt ook het begrip geheel een andere betekenis. Een geheel is niet eenvoudig de optelsom van zijn delen. Het is een samenhang waarin ieder onderdeel zijn plaats, functie en betekenis ontvangt. Tegelijkertijd ontleent het geheel zijn werkelijkheid aan de levende aanwezigheid van de delen waaruit het bestaat.

Misschien openbaart zich hierin opnieuw een kenmerk van de manifestatie van orde. Zij brengt geen vormeloze eenheid voort. Evenmin een verzameling losse onderdelen. Zij laat een werkelijkheid zien waarin ieder niveau zijn eigen plaats bezit en tegelijkertijd opgenomen blijft in een groter verband.

Geleding is daarom geen kunstmatige ordening die door de mens aan de werkelijkheid wordt opgelegd. Zij behoort tot de wijze waarop de werkelijkheid zichzelf toont. Wie haar leert herkennen, ontdekt dat de orde zich niet slechts uitstrekt in de tijd of in de onderlinge betrekkingen, maar ook in de opeenvolgende lagen waarin de werkelijkheid zich ontvouwt.

4.7 Orde manifesteert zich als continuïteit

Wanneer de werkelijkheid over langere tijd wordt waargenomen, blijkt dat zij voortdurend verandert. Niets blijft geheel hetzelfde. Organismen groeien, landschappen ontwikkelen zich, sterren ontstaan en verdwijnen, rivieren verleggen hun loop en samenlevingen veranderen. Verandering behoort onmiskenbaar tot de werkelijkheid.

Toch laat de werkelijkheid tegelijkertijd iets anders zien. Te midden van al deze veranderingen blijft een herkenbare identiteit bestaan.

Deze eigenschap noemen wij continuïteit.

Continuïteit betekent niet dat niets verandert. Integendeel. Juist doordat verandering plaatsvindt, wordt zichtbaar dat iets zichzelf door die verandering heen weet voort te zetten. Een eik blijft een eik vanaf het ontkiemen tot aan zijn afsterven. Een rivier blijft herkenbaar terwijl geen enkele waterdruppel blijvend dezelfde is. Het menselijk lichaam vernieuwt zich voortdurend, zonder dat daardoor de persoon ophoudt zichzelf te zijn. Steeds blijkt dat de werkelijkheid niet slechts bestaat uit opeenvolgende momenten, maar uit een doorgaande ontwikkeling waarin verandering en identiteit elkaar niet uitsluiten.

Hierdoor krijgt ook tijd een andere betekenis. De opeenvolging van ogenblikken vormt niet slechts een reeks losse gebeurtenissen. Het verleden werkt door in het heden, terwijl het heden reeds de mogelijkheid van de toekomst in zich draagt. Iedere fase ontstaat uit een voorgaande en bereidt een volgende voor. Continuïteit verbindt daardoor wat anders uiteen zou vallen. Zij maakt ontwikkeling mogelijk zonder dat de werkelijkheid haar herkenbaarheid verliest.

Misschien is juist hierin een wezenlijk kenmerk van orde gelegen. Orde bewaart zichzelf niet door stilstand. Zij bewaart zichzelf door voortgaande samenhang.

Hierdoor wordt zichtbaar dat continuïteit niet hetzelfde is als herhaling. Geen lente is geheel gelijk aan de vorige. Geen mens beleeft tweemaal dezelfde dag. Geen boom groeit ieder jaar op identieke wijze. Toch blijft een herkenbare lijn aanwezig waardoor de ontwikkeling als één geheel kan worden verstaan. Continuïteit vraagt daarom niet om onveranderlijkheid. Zij vraagt om trouw aan de eigen ontwikkeling.

Misschien ligt hierin een belangrijk onderscheid. Waar verandering haar samenhang verliest, ontstaat willekeur. Waar continuïteit verandering uitsluit, ontstaat verstarring. De werkelijkheid lijkt beide te vermijden. Zij verandert voortdurend en blijft tegelijkertijd zichzelf.

Misschien is juist deze eenheid van verandering en identiteit een van de meest verborgen eigenschappen van de manifestatie van orde.

Continuïteit behoort daarom niet slechts tot levende organismen. Zij laat zich herkennen in de geschiedenis van landschappen, in de ontwikkeling van talen, in de wording van sterrenstelsels en in talloze andere verschijnselen waarin de werkelijkheid zich ontvouwt zonder haar herkenbaarheid prijs te geven.

Wie de continuïteit leert zien, ontdekt dat orde niet bestaat ondanks de verandering.

Zij openbaart zich juist in de wijze waarop de werkelijkheid zich door de verandering heen blijft voortzetten.

4.8 Orde manifesteert zich als ontplooiing

Wanneer de werkelijkheid over langere tijd wordt gevolgd, blijkt dat verandering zich zelden als een opeenvolging van willekeurige gebeurtenissen voordoet. Veel verschijnselen ontwikkelen zich in een herkenbare richting. Zij ontfouwen mogelijkheden die reeds eerder besloten lagen in hun bestaan.

Deze eigenschap noemen wij ontplooiing.

Ontplooiing is meer dan beweging. Beweging kan iedere richting uitgaan. Ontplooiing daarentegen laat een ontwikkeling zien waarin opeenvolgende fasen met elkaar verbonden zijn. Iedere nieuwe fase bouwt voort op wat reeds aanwezig was en opent tegelijkertijd de mogelijkheid van verdere ontwikkeling.

Dit verschijnsel laat zich op vele plaatsen herkennen. Een zaad wordt geen steen. Het ontwikkelt zich tot een plant. Een embryo doorloopt opeenvolgende fasen waarin steeds nieuwe organen zichtbaar worden. Een rivier vormt geleidelijk haar bedding. Een landschap verandert onder invloed van water, wind en leven. Sterren ontstaan, ontwikkelen zich en eindigen uiteindelijk in nieuwe kosmische vormen waaruit opnieuw sterren kunnen ontstaan. Steeds blijkt dat verandering niet uitsluitend verlies of toevalligheid betekent. Zij brengt nieuwe mogelijkheden voort.

Hierdoor krijgt ook de tijd een andere betekenis. De opeenvolgende momenten vormen geen reeks losse gebeurtenissen. Iedere fase draagt de vorige in zich en bereidt de volgende voor. Ontplooiing verbindt daardoor verleden, heden en toekomst in één doorgaande beweging.

Toch is deze ontwikkeling niet star. Niet iedere boom groeit op gelijke wijze. Niet ieder landschap volgt dezelfde weg. Niet iedere cultuur ontwikkelt zich identiek. Ontplooiing laat ruimte voor verschillen zonder de onderliggende samenhang prijs te geven.

Misschien behoort juist deze open ontwikkeling tot het wezen van orde. Orde sluit verandering niet op. Zij maakt haar mogelijk. Waar orde ontbreekt, valt ontwikkeling uiteen in willekeur. Waar ontwikkeling onmogelijk wordt, verstijft de werkelijkheid. De werkelijkheid lijkt beide te vermijden.

Zij ontfouwt zich.

Steeds opnieuw ontstaan nieuwe vormen, nieuwe betrekkingen en nieuwe mogelijkheden, terwijl de samenhang behouden blijft.

Misschien ligt hierin een van de meest opmerkelijke eigenschappen van de manifestatie van orde. De werkelijkheid draagt meer mogelijkheden in zich dan op enig ogenblik zichtbaar zijn. In iedere fase liggen nieuwe vormen besloten die zich onder de juiste omstandigheden kunnen ontfouwen.

Ontplooiing is daarom geen toevoeging aan de orde.

Zij behoort tot haar wezen.

Orde blijkt geen voltooid systeem te zijn. Zij openbaart zich als een werkelijkheid die haar eigen mogelijkheden stap voor stap zichtbaar maakt.

Wie deze ontplooiing leert herkennen, ontdekt dat de werkelijkheid niet slechts bestaat.

Zij is voortdurend bezig te worden.

4.9 Orde manifesteert zich als eenheid

Wanneer de werkelijkheid aandachtig wordt waargenomen, blijkt dat zij zich in een grote verscheidenheid van vormen voordoet. Overal zijn verschillen zichtbaar. Toch wordt die verscheidenheid niet ervaren als een verzameling van losse werkelijkheden. Zij verschijnt als één samenhangende werkelijkheid waarin het vele voortdurend verwijst naar een onderliggende eenheid.

Deze eigenschap noemen wij eenheid.

Eenheid betekent niet dat alles gelijk is. Integendeel. Juist doordat de werkelijkheid rijk is aan verschillen, wordt zichtbaar dat deze verschillen deel uitmaken van een groter geheel. Een boom bestaat uit wortels, stam, takken, bladeren, bloemen en vruchten. Geen van deze onderdelen is hetzelfde. Toch verschijnt de boom als één boom. Een rivier bestaat uit bronnen, zijrivieren, stromingen, bochten en oevers. Toch verschijnt zij als één rivier. Een ecosysteem omvat talloze soorten, processen en betrekkingen. Toch wordt het als één levende gemeenschap ervaren. Steeds blijkt dat de werkelijkheid zich niet uitsluitend manifesteert in haar onderdelen, maar eveneens in de eenheid die deze onderdelen omvat.

Deze eenheid is niet van buitenaf opgelegd. Zij ontstaat evenmin door het eenvoudig bijeenbrengen van afzonderlijke delen. De delen ontleen hun betekenis juist aan de eenheid waarvan zij deel uitmaken. Tegelijkertijd wordt de eenheid zichtbaar door de aanwezigheid van de delen. Geen van beide gaat aan de ander vooraf in onze waarneming. Zij verschijnen gelijktijdig.

Hierdoor wordt zichtbaar dat eenheid niet het tegenovergestelde van verscheidenheid is. Verscheidenheid openbaart de rijkdom van de eenheid. Eenheid draagt de samenhang van de verscheidenheid. Beide veronderstellen elkaar.

Misschien behoort juist deze wederkerigheid tot de meest fundamentele eigenschappen van de manifestatie van orde. Waar eenheid ontbreekt, verliezen de afzonderlijke delen hun onderlinge betekenis. Waar verschillen ontbreken, blijft de eenheid leeg en onzichtbaar. De werkelijkheid lijkt beide te vermijden.

Zij toont zich als eenheid in verscheidenheid.

Juist daardoor blijft zij herkenbaar terwijl zij zich voortdurend ontwikkelt. Eenheid is daarom geen afsluiting van de ontwikkeling. Zij is de voortdurende aanwezigheid van het geheel in al zijn delen.

Wie deze eenheid leert zien, ontdekt dat orde zich niet alleen manifesteert in ritme, samenhang, differentiatie, maat, geleding, continuïteit en ontplooiing. Al deze eigenschappen verwijzen uiteindelijk naar één werkelijkheid die zich in vele gestalten openbaart.

Misschien is juist daarom eenheid geen afzonderlijke eigenschap naast de andere.

Zij vormt de stille achtergrond waartegen alle andere eigenschappen van de manifestatie van orde zichtbaar worden.

DEEL V

De horizon

5.1 De orden

In het voorgaande deel is onderzocht op welke wijzen orde zich aan ons manifesteert. Daarbij bleek dat, hoe verschillend de verschijnselen ook zijn, steeds dezelfde kenmerken terugkeren. Ritme, samenhang, differentiatie, begrenzing, maat, geleding, continuïteit, ontvouwing en eenheid blijken niet slechts eigenschappen van afzonderlijke verschijnselen te zijn, maar wijzen op een dieper liggende structuur van de werkelijkheid.

Daarmee dient zich een nieuwe vraag aan.

Sprekend wij eigenlijk over één orde, of moeten wij spreken over een veelheid van orden?

Reeds een eerste beschouwing van de werkelijkheid laat zien dat wij overal orden onderscheiden. De bouw van een atoom verschilt wezenlijk van die van een molecuul. Moleculen vormen kristallen of levende cellen. Cellen vormen weefsels, organen en organismen. Organismen leven binnen ecosystemen. Ecosystemen maken deel uit van landschappen, de aarde en uiteindelijk van de kosmos. Evenzo onderscheiden wij menselijke, maatschappelijke, culturele, juridische, economische en architectonische orden. Elk bezit een eigen samenhang, een eigen geleding en een eigen wijze van bestaan.

Deze veelheid betekent echter niet dat iedere orde op zichzelf staat. Integendeel. Iedere orde lijkt ingebed te zijn in een grotere orde, terwijl zij tegelijkertijd bestaat uit kleinere orden. Het kleinere vindt zijn betekenis binnen het grotere, terwijl het grotere slechts kan bestaan dankzij de samenhang van het kleinere. Zo ontstaat een werkelijkheid die zich niet voordoet als een verzameling losse systemen, maar als een voortdurend samenhangend geheel van onderling verbonden orden.

Deze orden zijn bovendien niet gelijkwaardig. Zij verschillen in aard, omvang, complexiteit en werking. De orden van de natuurkunde zijn niet dezelfde als die van het leven. De orden van het leven verschillen van die van de menselijke samenleving. Toch vertonen zij opmerkelijke overeenkomsten. Overal treffen wij ritme aan, maat, differentiatie, begrenzing, continuïteit en eenheid. Alsof de werkelijkheid, ondanks haar enorme verscheidenheid, telkens volgens verwante beginselen is opgebouwd.

Hieruit ontstaat een nieuwe onderzoeksvraag. Zijn deze overeenkomsten slechts toevallig, of verwijzen zij naar een dieper verband? Zijn de vele orden zelfstandige werkelijkheden naast elkaar, of drukken zij ieder op hun eigen wijze een grotere samenhang uit?

Op deze vragen kan de fenomenologische benadering nog geen definitief antwoord geven. Zij kan slechts vaststellen dat de werkelijkheid zich aan ons voordoet als een rijk geschakeerd geheel van onderling verbonden orden. Van het kleinste deeltje tot de grootste kosmische structuren, van de levende cel tot menselijke gemeenschappen, overal ontmoeten wij geledingen die een eigen orde bezitten en tegelijkertijd deel uitmaken van een grotere samenhang.

Juist deze voortdurende verwevenheid van kleinere en grotere orden vormt de aanleiding voor de volgende beschouwing.

Want wanneer iedere orde deel uitmaakt van een grotere orde, dringt zich onvermijdelijk de vraag op of de werkelijkheid uiteindelijk zelf als één omvattende orde kan worden verstaan.

5.2 De grote orde

Wanneer wij de werkelijkheid in haar veelheid beschouwen, ontstaat geleidelijk een opmerkelijk inzicht. De vele orden die wij onderscheiden, blijken niet als afzonderlijke werkelijkheden naast elkaar te bestaan. Zij lijken voortdurend naar elkaar te verwijzen, elkaar te dragen en elkaar mogelijk te maken. Iedere orde blijkt ingebed te zijn in een grotere samenhang, terwijl zij tegelijkertijd zelf weer ruimte biedt aan kleinere orden.

Een atoom bestaat uit een geordende samenhang van elementaire deeltjes. Atomen vormen moleculen. Moleculen vormen mineralen en levende cellen. Cellen vormen weefsels, organen en organismen. Organismen leven binnen populaties en ecosystemen. Ecosystemen maken deel uit van de aarde, de aarde van het zonnestelsel, het zonnestelsel van de Melkweg en de Melkweg van het heelal. Op overeenkomstige wijze bestaan menselijke gemeenschappen uit personen, vormen zij culturen, beschavingen en samenlevingen, die op hun beurt weer deel uitmaken van een grotere menselijke werkelijkheid.

Deze opeenvolging is meer dan een opeenstapeling van niveaus. Iedere orde ontleent haar betekenis mede aan de plaats die zij inneemt binnen een grotere samenhang. Het kleinere wordt niet opgeheven door het grotere, evenmin als het grotere kan bestaan zonder het kleinere. Beiden veronderstellen elkaar. Iedere orde ontvangt, draagt en begrenst tegelijk.

Opmerkelijk is bovendien dat de kenmerken van orde zich op al deze niveaus blijven herhalen. Overal ontmoeten wij maat, ritme, differentiatie, begrenzing, geleding, samenhang, continuïteit, ontvouwing en eenheid. Hoewel de verschijningsvormen sterk verschillen, lijkt de wijze waarop orde zich manifesteert verrassend overeenkomstig te zijn. De werkelijkheid vertoont een opmerkelijke verwantschap tussen haar kleinste en grootste geledingen.

Hieruit ontstaat een vraag die de fenomenologische beschouwing niet kan ontwijken. Indien de vele orden zich steeds opnieuw als onderling verbonden tonen, verwijzen zij dan naar een nog omvattender samenhang? Is de veelheid van orden uiteindelijk ingebed in één grotere orde die alle afzonderlijke orden draagt en omvat?

Op deze vraag kan de fenomenologie geen definitief antwoord geven. Zij kan geen laatste werkelijkheid bewijzen. Wel kan zij vaststellen dat de ervaring van de werkelijkheid voortdurend wijst in de richting van een allesomvattende samenhang. Niet omdat deze samenhang rechtstreeks zichtbaar zou zijn, maar omdat iedere afzonderlijke orde slechts verstaan kan worden vanuit haar verhouding tot andere orden.

De grote orde is daarom geen object dat naast andere objecten kan worden geplaatst. Zij is evenmin een systeem dat door de mens wordt ontworpen. Zij vormt de horizon waartegen iedere afzonderlijke orde haar plaats, haar betekenis en haar begrenzing ontvangt. Zonder deze horizon zouden de vele orden uiteenvallen tot losse verschijnselen; dankzij haar kunnen zij worden verstaan als delen van één werkelijkheid.

De gedachte aan een grote orde vraagt daarom om bescheidenheid. Zij nodigt niet uit tot het formuleren van sluitende theorieën, maar tot een aandachtiger waarnemen van de werkelijkheid. Hoe beter wij de onderlinge samenhang van de vele orden leren zien, des te duidelijker wordt dat geen enkele orde geheel op zichzelf kan worden begrepen.

Vanuit deze gedachte rijst vervolgens een nieuwe vraag.

5.3 De geledingen van de werkelijkheid

Het onderzoek naar de manifestatie van orde heeft laten zien dat dezelfde kenmerken zich in zeer uiteenlopende verschijnselen laten herkennen. Ritme, samenhang, differentiatie, begrenzing, maat, geleding, continuïteit, ontplooiing en eenheid blijken niet gebonden aan één bepaald domein van de werkelijkheid. Zij keren telkens opnieuw terug, zij het telkens in een andere gedaante.

Hierdoor dient zich een nieuwe vraag aan.

Wanneer dezelfde kenmerken zich op zoveel verschillende plaatsen laten herkennen, zegt dit dan niet iets over de werkelijkheid zelf?

Deze vraag vraagt opnieuw om terughoudendheid. Het onderzoek wil geen nieuwe theorie over de opbouw van de werkelijkheid ontwikkelen. Het wil slechts aandacht vragen voor een verschijnsel dat zich steeds duidelijker aftekent.

De werkelijkheid laat zich kennen in verschillende geledingen. De hemel toont een orde die zich uitstrekt over afstanden en tijden die het menselijk voorstellingsvermogen te boven gaan. De aarde laat een orde zien waarin gesteenten, mineralen, water en landschappen zich volgens herkenbare samenhangen ontwikkelen. Het leven openbaart een orde waarin groei, voortplanting, aanpassing en ontplooiing zichtbaar worden. De mens verschijnt als een wezen dat niet alleen aan deze orde deelneemt, maar zich ook bewust tot haar kan verhouden. Tenslotte ontstaan uit menselijk handelen nieuwe vormen van ordening: taal, recht, wetenschap, techniek, kunst, steden en gebouwen.

Deze geledingen vormen geen afzonderlijke werkelijkheden. Zij staan niet los van elkaar. Evenmin kan de ene geleding volledig uit de andere worden verklaard. Iedere geleding bezit een eigen karakter, terwijl zij tegelijkertijd deel uitmaakt van één grotere werkelijkheid.

Juist hierin laat zich opnieuw een eigenschap van de orde herkennen. Zij herhaalt zichzelf niet.

Zij ontvouwt zich.

Op ieder niveau verschijnen dezelfde fundamentele kenmerken, maar steeds op een wijze die past bij de aard van die geleding. Het ritme van de seizoenen is niet hetzelfde als het ritme van het menselijk hart. De begrenzing van een kristal verschilt van de begrenzing van een cel. De maat van een sterrenstelsel is niet de maat van een blad. Toch blijkt in al deze verschijnselen een verwante ordening werkzaam.

Hierdoor wordt zichtbaar dat de werkelijkheid zich niet laat begrijpen door haar uiteen te nemen in losstaande domeinen. Zij vraagt erom in haar onderlinge samenhang te worden gezien. Het grotere wordt zichtbaar in het kleinere. Het kleinere verwijst naar het grotere. Geen enkele geleding staat geheel op zichzelf.

Misschien ligt hierin een belangrijk inzicht. De werkelijkheid is niet opgebouwd uit afzonderlijke werelden die toevallig naast elkaar bestaan. Zij openbaart zich als één werkelijkheid die zich in verschillende geledingen manifesteert.

Juist daardoor krijgt ook de mens een bijzondere plaats. Hij staat niet buiten deze geledingen. Hij behoort ertoe. Hij leeft te midden van een werkelijkheid die hem voorafgaat, hem draagt en hem voortdurend uitnodigt haar verder te ontdekken.

Misschien vormt juist dit besef de horizon die zich aan het einde van dit onderzoek opent. Niet dat de werkelijkheid eenvoudiger blijkt dan gedacht.

Maar dat haar rijkdom zich op steeds nieuwe wijzen blijft ontfouwen, zonder haar eenheid te verliezen.

5.4 De menselijke orde

De voorgaande hoofdstukken hebben laten zien dat de werkelijkheid zich op verschillende geledingen als geordend manifesteert. De mens vormt één van deze geledingen. Hij staat niet buiten de werkelijkheid, maar maakt er onlosmakelijk deel van uit. Toch onderscheidt de mens zich op een bijzondere wijze. Hij neemt niet alleen deel aan de orde. Hij kan zich ook bewust tot haar verhouden.

Hierdoor ontstaat een nieuwe mogelijkheid.

De mens kan zelf ordeningen voortbrengen.

Deze ordeningen behoren niet tot de natuur in engere zin. Zij ontstaan uit het menselijk handelen. Talen ontwikkelen zich. Gemeenschappen vormen gebruiken. Rechtsstelsels ontstaan. Wetenschap ordent ervaringen. Techniek brengt nieuwe verbanden tot stand. Steden groeien. Gebouwen worden opgericht. Steeds verschijnt een werkelijkheid die haar oorsprong vindt in menselijk handelen.

Hierdoor zou gemakkelijk de indruk kunnen ontstaan dat de mens zelf de bron van de orde is. Het voorafgaande onderzoek wijst echter in een andere richting. De mens schept de orde niet. Hij bouwt voort op een werkelijkheid die reeds geordend is. Iedere menselijke ordening veronderstelt ritme, samenhang, differentiatie, begrenzing, maat, geleding, continuïteit, ontplooiing en eenheid. Zonder deze voorafgaande werkelijkheid zou geen enkele menselijke orde kunnen ontstaan.

Hierdoor krijgt ook het begrip scheppen een andere betekenis. Menselijk handelen brengt iets nieuws voort. Maar het doet dit nooit vanuit het niets. Het antwoordt op mogelijkheden die reeds in de werkelijkheid aanwezig zijn.

Misschien behoort juist hierin de bijzondere plaats van de mens. Hij is niet slechts deelnemer aan de orde.

Hij kan haar ook beantwoorden.

Iedere menselijke orde vormt daarom een antwoord. Soms blijft dat antwoord dicht bij de werkelijkheid waaruit het is voortgekomen. Soms verwijdert het zich daarvan.

Juist hierin opent zich een nieuwe vraag. Niet iedere menselijke orde blijkt dezelfde verhouding tot de werkelijkheid te bezitten. Sommige ordeningen blijven zich voortdurend laten corrigeren door de werkelijkheid. Andere raken geleidelijk in zichzelf besloten. Daarmee verschijnt een onderscheid dat in de voorafgaande hoofdstukken nog niet aan de orde kon komen. Niet omdat de werkelijkheid verandert. Maar omdat de mens zich op verschillende wijzen tot haar kan verhouden.

Misschien ligt juist hierin de oorsprong van zowel de rijkdom als de kwetsbaarheid van iedere menselijke beschaving. De mens bezit het vermogen nieuwe ordeningen voort te brengen. Daarmee draagt hij een grote verantwoordelijkheid. Niet om een nieuwe werkelijkheid te scheppen.

Maar om menselijke ordeningen te laten deelnemen aan de grotere orde waarvan zij uiteindelijk afhankelijk blijven.

Misschien vormt juist deze verantwoordelijkheid de horizon die zich opent zodra de mens zijn eigen plaats binnen de werkelijkheid leert verstaan.

5.5 De open orde

Wanneer de mens ordeningen voortbrengt, ontstaat een nieuwe mogelijkheid. Deze ordeningen kunnen zich op verschillende wijzen tot de werkelijkheid verhouden. Sommige blijven zich voortdurend laten vormen door wat zich aandient. Andere leggen zich steeds sterker vast in hun eigen uitgangspunten.

Hier verschijnt een eerste onderscheid.

Een menselijke orde is open wanneer zij haar oorsprong niet in zichzelf zoekt. Zij erkent dat de werkelijkheid altijd rijker is dan haar eigen beschrijvingen, regels en systemen. Daarom blijft zij luisteren. Zij blijft waarnemen. Zij blijft leren.

Een open orde is niet vormloos. Integendeel. Juist omdat zij zich steeds opnieuw laat corrigeren door de werkelijkheid, kan zij zich verder ontwikkelen zonder haar samenhang te verliezen. Zij bezit voldoende stevigheid om herkenbaar te blijven. En voldoende openheid om zich te laten vernieuwen.

Hierdoor ontstaat een evenwicht tussen bestendigheid en verandering. De vorm blijft bestaan. Maar zij sluit de mogelijkheid van verdere ontplooiing niet af.

Dit geldt voor alle menselijke ordeningen. Voor een gesprek. Voor een gezin. Voor een gemeenschap. Voor wetenschap. Voor recht. Voor kunst. Voor techniek. Voor architectuur. Steeds blijkt dat een orde slechts levend kan blijven wanneer zij zich niet losmaakt van de werkelijkheid waaruit zij is voortgekomen.

Een open orde duldt daarom vragen. Zij vreest de waarneming niet. Nieuwe ervaringen vormen geen bedreiging, maar een gelegenheid tot verdieping. Zij behoeft de werkelijkheid niet aan haar eigen voorstellingen aan te passen. Integendeel. Zij laat zich zelf door de werkelijkheid vormen. Hierdoor blijft zij ontvankelijk voor datgene wat zich nog niet eerder heeft laten kennen.

Misschien ligt juist hierin haar grootste kracht. Niet dat zij alles weet. Maar dat zij bereid blijft verder te ontdekken.

Juist daarom bezit een open orde een zekere bescheidenheid. Zij voltooit zichzelf niet. Zij weet dat iedere menselijke ordening voorlopig is. Niet omdat zij willekeurig zou zijn. Maar omdat de werkelijkheid steeds groter blijft dan iedere menselijke poging haar volledig te omvatten.

Daarom is een open orde geen teken van onzekerheid. Zij getuigt juist van vertrouwen. Vertrouwen dat de werkelijkheid zich blijft tonen aan wie bereid is haar aandachtig tegemoet te treden.

Misschien ligt hierin de diepste betekenis van openheid.

Niet het ontbreken van richting.

Maar de bereidheid zich blijvend te laten leiden door de werkelijkheid zelf.

5.6 De gesloten orde

Zoals een menselijke orde open kan blijven voor de werkelijkheid waarvan zij deel uitmaakt, zo kan zij zich ook geleidelijk daarvan losmaken. Dit gebeurt zelden plotseling. Het is doorgaans een langzaam proces. Een ordening die aanvankelijk ontstond als antwoord op de werkelijkheid, kan gaandeweg haar eigen uitgangspunten belangrijker gaan achten dan de werkelijkheid zelf.

Hierdoor verandert haar karakter.

Zij is niet langer in de eerste plaats ontvankelijk.

Zij wordt zelfreferentieel.

Wat oorspronkelijk middel was, wordt doel. Wat behulpzaam was, wordt bepalend. Wat de werkelijkheid wilde dienen, verlangt uiteindelijk dat de werkelijkheid zich aan haar aanpast.

Hierdoor ontstaat een gesloten orde.

Een gesloten orde bezit vaak een grote innerlijke samenhang. Juist daarin schuilt haar overtuigingskracht. Haar regels sluiten op elkaar aan. Haar begrippen lijken alles te verklaren. Haar systemen functioneren.

Toch openbaart zich gaandeweg een andere eigenschap. De ruimte voor correctie verdwijnt. Nieuwe ervaringen worden niet langer onderzocht, maar ingepast. Afwijkingen gelden niet als aanleiding tot verdere waarneming, maar als verstoringen van het bestaande systeem.

Hierdoor wordt niet de werkelijkheid eenvoudiger.

De blik op de werkelijkheid wordt smaller.

Wat zich niet laat inpassen, raakt uit beeld. Niet omdat het verdwenen is. Maar omdat de orde zichzelf tot maat van de werkelijkheid heeft gemaakt.

Juist daarin verschilt een gesloten orde van een open orde. Niet in haar behoefte aan samenhang. Niet in haar verlangen naar helderheid. Maar in de wijze waarop zij zich tot de werkelijkheid verhoudt. Waar de open orde zich laat corrigeren, corrigeert de gesloten orde de werkelijkheid. Waar de open orde blijft luisteren, spreekt de gesloten orde voornamelijk zichzelf. Waar de open orde haar voorlopigheid erkent, beschouwt de gesloten orde haar eigen vorm als voltooid.

Dit verschijnsel beperkt zich niet tot één terrein. Het kan zich voordoen in wetenschap en techniek. In recht en bestuur. In religie en filosofie. In economie en politiek. In kunst en architectuur. Overal waar mensen ordeningen voortbrengen, bestaat ook de mogelijkheid dat deze zich van hun oorsprong verwijderen.

Dit inzicht vraagt niet om wantrouwen tegenover menselijke ordeningen. Zonder dergelijke ordeningen zou geen samenleving kunnen bestaan. Het vraagt slechts om blijvende aandacht. Iedere menselijke orde draagt de mogelijkheid van openheid én van geslotenheid in zich.

Misschien ligt hierin een blijvende opdracht. Niet om menselijke ordeningen af te wijzen. Maar om steeds opnieuw te onderzoeken of zij nog deelnemen aan de werkelijkheid waaruit zij zijn voortgekomen.

Want een orde die haar oorsprong vergeet, verliest uiteindelijk ook haar richting. Zij kan nog lange tijd blijven functioneren. Maar haar vermogen zich door de werkelijkheid te laten voeden neemt af.

Daarom vormt geslotenheid niet het einde van de orde.

Zij vormt het einde van haar ontvankelijkheid.

Misschien opent zich juist hier de laatste horizon van dit onderzoek. Niet de vraag hoe volmaakt een menselijke orde kan worden.

Maar hoe zij open kan blijven voor de werkelijkheid die haar steeds opnieuw draagt, voedt en te boven gaat.

5.7 De ontspoorde orde

In de voorgaande hoofdstukken is de werkelijkheid beschouwd als een samenhang van onderling verbonden orden. Daarbij is gebleken dat orde zich op uiteenlopende wijzen manifesteert en dat iedere orde deel uitmaakt van een grotere samenhang. Van de kleinste geledingen van de materie tot de grootste kosmische verbanden, van levende organismen tot menselijke gemeenschappen, overal ontmoeten wij een werkelijkheid die zich niet als willekeur, maar als ordening aan ons voordoet.

Toch laat onze ervaring zich niet uitsluitend kenmerken door orde. Evenzeer ontmoeten wij ontregeling, verval, ontwrichting en vernietiging. Wij zien ziekte en dood, natuurrampen en ecologische verstoringen. Wij ervaren verdeeldheid, geweld, onrecht en oorlog. Wij zien samenlevingen uiteenvallen, landschappen worden verwoest en culturen hun samenhang verliezen.

Deze verschijnselen roepen onvermijdelijk een vraag op.

Hoe moeten wij deze ervaringen verstaan wanneer de werkelijkheid zich tegelijkertijd als orde manifesteert?

Voordat deze vraag kan worden beantwoord, is een nadere onderscheiding noodzakelijk. Wanneer wij spreken over een ontspoorde orde, bedoelen wij daarmee niet dat de dragende orde van de werkelijkheid zelf zou zijn verdwenen. Integendeel. De werkelijkheid blijft zich als orde manifesteren. Wat verandert, is de wijze waarop afzonderlijke geledingen zich tot elkaar verhouden, of de wijze waarop de mens zich tot deze orde verhoudt.

De vraag naar ontsporing is daarom geen vraag naar het verdwijnen van orde, maar naar het verlies van afstemming binnen een bestaande orde.

Juist hierin blijkt een wezenlijk onderscheid tussen de niet-menselijke en de menselijke werkelijkheid. Binnen de niet-menselijke werkelijkheid ontmoeten wij talrijke vormen van ontregeling. Een organisme kan ziek worden. Een ecosysteem kan uit evenwicht raken. Soorten kunnen verdwijnen. Bergen schuiven, rivieren veranderen van loop en sterren komen tot hun einde. Dergelijke verschijnselen kunnen ingrijpend zijn, maar zij laten zich niet zonder meer als ontsporing verstaan. Vele ervan behoren tot de dynamiek van een grotere orde, terwijl andere slechts als verstoring kunnen worden begrepen vanuit de specifieke orde waarvan zij deel uitmaken.

Daarom dient steeds opnieuw dezelfde vraag gesteld te worden.

Ten opzichte van welke orde spreken wij van verstoring?

Pas wanneer deze vraag zorgvuldig wordt onderzocht, kan worden onderscheiden of een verschijnsel behoort tot de natuurlijke ontwikkeling van een grotere samenhang, of dat daadwerkelijk sprake is van een verlies van samenhang binnen een concrete orde.

Met de mens dient zich echter een nieuwe werkelijkheid aan. De mens neemt niet slechts deel aan de werkelijkheid; hij is zich daarvan bewust. Hij kan waarnemen, onderscheiden, begrijpen en antwoorden. Daarmee ontstaat tevens de mogelijkheid zich van de orde af te keren, haar verkeerd te verstaan of haar bewust naast zich neer te leggen.

De menselijke ontsporing bezit daarom een dimensie die in de overige natuur slechts in beperkte mate voorkomt.

Juist daarom vraagt de menselijke orde om een afzonderlijke beschouwing.

5.7.1 De vraag naar ontsporing

Wanneer wij spreken over orde, ontstaat onvermijdelijk ook de vraag naar haar tegendeel. Indien de werkelijkheid zich als orde manifesteert, hoe moeten wij dan begrijpen dat wij tegelijkertijd ontregeling, verval en vernietiging ervaren? Is ontsporing het verdwijnen van orde, of vraagt zij om een andere benadering?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden, is een eerste onderscheiding noodzakelijk.

De werkelijkheid laat zich voortdurend kennen als een samenhang van onderling verbonden orden. Deze orden ontstaan niet willekeurig, maar bezitten ieder een eigen geleding, maat, ritme en samenhang. Zij vormen geen statische structuren, maar zijn voortdurend in beweging. Groei, verandering, ontwikkeling en zelfs verval behoren daarom tot de wijze waarop vele orden zich manifesteren.

Niet iedere verandering is daarom een ontsporing. Een boom groeit, veroudert en sterft. Een rivier verandert haar bedding. Een gebergte slijt onder invloed van wind en water. Sterren ontstaan en verdwijnen. Zulke verschijnselen behoren tot de dynamiek van de werkelijkheid. Zij drukken geen verlies van orde uit, maar maken deel uit van de voortdurende ontvouwing ervan.

Ook vernietiging behoeft daarom niet zonder meer als ontsporing te worden verstaan. De afbraak van het oude kan de voorwaarde zijn voor het ontstaan van iets nieuws. Het afsterven van een organisme maakt nieuw leven mogelijk. Een bosbrand kan de bodem voorbereiden op een nieuwe vegetatie. Wat op het ene niveau als verlies verschijnt, kan op een hoger niveau deel blijken uit te maken van een grotere samenhang.

Daarom vraagt ieder verschijnsel allereerst om een eenvoudige, maar fundamentele vraag.

Ten opzichte van welke orde spreken wij van ontsporing?

Zonder deze vraag dreigt iedere verstoring onmiddellijk als ontsporing te worden beschouwd. Fenomenologisch gezien is dat onvoldoende zorgvuldig. Eerst moet worden onderzocht welke orde zich manifesteert, welke geledingen daarin kunnen worden onderscheiden en hoe deze zich tot elkaar verhouden. Pas daarna kan worden beoordeeld of werkelijk sprake is van verlies van samenhang, of slechts van een verandering die behoort tot de natuurlijke ontwikkeling van een grotere orde.

Hieruit volgt een tweede onderscheid. De orde zelf lijkt zich blijvend te manifesteren. Wat ontspoorst, is niet de dragende orde van de werkelijkheid, maar een concrete ordening of de verhouding tussen verschillende ordenen.

Ontsporing is daarom niet het verdwijnen van orde, maar het verlies van afstemming binnen een bestaande orde.

Zij openbaart zich wanneer maat verloren gaat, ritmen worden doorbroken, geledingen uiteenvallen of samenhangen worden verbroken.

Deze beschrijving geldt zowel voor de niet-menselijke als voor de menselijke werkelijkheid. Toch bestaat tussen beide een wezenlijk verschil. Binnen de niet-menselijke werkelijkheid voltrekken verstoringen zich zonder bewust kiezen. Zij behoren tot de dynamiek van natuurlijke processen of ontstaan uit oorzaken die buiten iedere bedoeling liggen. De mens daarentegen bezit het vermogen waar te nemen, te onderscheiden en te antwoorden. Daardoor ontstaat een nieuwe mogelijkheid: niet alleen onbewuste ontsporing, maar ook bewuste verwijdering van de orde waarvan hij deel uitmaakt.

Juist dit onderscheid vraagt om een afzonderlijke beschouwing. Eerst zullen wij daarom de verschijnselen van ontregeling binnen de niet-menselijke orden onderzoeken. Vervolgens richten wij onze aandacht op de menselijke orde, waar ontsporing een geheel eigen en diepere betekenis krijgt.

5.7.2 Ontregeling binnen niet-menselijke orden

Wanneer wij onze aandacht richten op de niet-menselijke werkelijkheid, ontmoeten wij talrijke verschijnselen die op het eerste gezicht als ontsporing kunnen worden opgevat. Organismen worden ziek, soorten sterven uit, ecosystemen raken uit evenwicht, vulkanen verwoesten hun omgeving, aardbevingen vernietigen steden en sterren eindigen in enorme explosies.

De vraag dringt zich op of dergelijke verschijnselen moeten worden verstaan als verlies van orde.

Een zorgvuldige beschouwing vraagt echter om terughoudendheid. De werkelijkheid is geen stilstaand geheel, maar een voortdurende beweging van ontstaan, ontwikkeling en vergaan. Wat op één niveau als verlies verschijnt, kan op een ander niveau juist de voorwaarde zijn voor nieuwe ontwikkeling. Het afsterven van een boom maakt ruimte voor jong bos. Het uiteenvallen van gesteenten vormt de bodem waarop nieuw leven kan ontstaan. De dood van sterren levert de elementen waaruit nieuwe sterrenstelsels, planeten en uiteindelijk ook het leven zijn opgebouwd.

Niet iedere vernietiging is daarom een ontsporing.

Evenmin is iedere verstoring een verlies van orde. Rivieren veranderen hun loop. Kusten worden door de zee gevormd. Gebergten rijzen op en slijten weer af. Soorten verschijnen en verdwijnen. Zulke processen behoren tot de voortdurende dynamiek van de werkelijkheid. Zij drukken geen willekeur uit, maar een orde die zich juist in verandering manifesteert.

Toch ontmoeten wij ook verschijnselen die zich laten verstaan als een verstoring binnen een bestaande orde. Een organisme kan worden aangetast door ziekte. Een cel kan haar normale functie verliezen. Een ecosysteem kan zijn onderlinge samenhang kwijtraken. Hier lijkt niet de dragende orde van de werkelijkheid te verdwijnen, maar raakt een concrete orde haar evenwicht of samenhang kwijt.

Opnieuw blijkt daarom de vraag beslissend.

Ten opzichte van welke orde spreken wij van ontregeling?

Een kankercel is niet ongeordend. Integendeel, zij vertoont vaak een buitengewone activiteit. Juist daarin ligt het probleem. Zij handelt niet langer overeenkomstig de orde van het organisme waarvan zij deel uitmaakt. De verstoring ontstaat niet door het ontbreken van orde, maar doordat een plaatselijke ordening zich losmaakt van de grotere samenhang waarin zij behoort te functioneren.

Hetzelfde kan gelden voor ecosystemen. Wanneer de onderlinge verhoudingen tussen soorten ingrijpend veranderen, kan een bestaande samenhang verloren gaan. Toch betekent ook dit niet dat de werkelijkheid als geheel haar orde heeft verloren. De verstoring betreft een bepaalde geleiding binnen een groter geheel, niet de dragende orde van de werkelijkheid zelf.

De niet-menselijke werkelijkheid leert ons daarmee een belangrijk onderscheid. Zij laat zien dat verandering, verval en zelfs vernietiging niet zonder meer als ontsporing mogen worden verstaan. Eerst moet worden onderzocht welke orde zich manifesteert en op welk niveau een verstoring optreedt. Pas dan kan worden gesproken over ontregeling of verlies van samenhang.

Met de mens verandert de aard van deze vraag. De mens neemt niet alleen deel aan de orde van de werkelijkheid, maar kan zich daarvan ook bewust worden. Hij kan haar herkennen, zich erop afstemmen, maar ook uit onwetendheid of bewust daarvan afwijken.

Daarmee krijgt ontsporing een nieuwe dimensie, die de niet-menselijke werkelijkheid slechts ten dele kent.

5.7.3 Ontsporing binnen de menselijke orde

Met de mens verschijnt binnen de werkelijkheid een nieuwe mogelijkheid. De mens maakt niet alleen deel uit van de orde, maar kan zich daarvan ook bewust worden. Hij kan waarnemen, onderscheiden, begrijpen en antwoorden.

Juist daardoor ontstaat echter ook de mogelijkheid zich van de orde te verwijderen.

Deze mogelijkheid onderscheidt de menselijke werkelijkheid van de overige natuur. Een rivier kiest haar bedding niet. Een boom besluit niet te groeien. Een ster overweegt haar ontstaan of haar einde niet. Hun ontwikkeling voltrekt zich overeenkomstig de orde waarvan zij deel uitmaken. De mens daarentegen bezit vrijheid. Hij kan zich openen voor de werkelijkheid, maar hij kan haar ook verkeerd verstaan, haar negeren of zich eraan onttrekken.

Daarom krijgt ontsporing binnen de menselijke orde een eigen betekenis.

Toch dient ook hier een belangrijk onderscheid te worden gemaakt. Niet iedere menselijke ontsporing is het gevolg van een bewuste keuze. Een mens kan de werkelijkheid onjuist waarnemen. Hij kan onvoldoende onderscheid maken. Hij kan opgroeien binnen een cultuur waarin bepaalde ontsporingen als vanzelfsprekend worden beschouwd. Hij kan worden beïnvloed door angst, groepsdruk, ideologie of onvolledige kennis. Zijn handelen kan daardoor afwijken van de orde zonder dat hij zich daarvan bewust is.

Dergelijke ontsporingen zijn daarom allereerst een verlies van inzicht en afstemming.

Daarnaast bestaat een tweede mogelijkheid. De mens kan de orde herkennen en haar toch naast zich neerleggen. Hij kan zijn eigen belang boven de grotere samenhang stellen. Hij kan macht verkiezen boven verantwoordelijkheid, bezit boven maat, eigen gelijk boven waarheid of beheersing boven dienstbaarheid.

Hier krijgt ontsporing een morele betekenis.

Niet omdat de werkelijkheid veroordeelt.

Maar omdat de mens bewust afstand neemt van de orde die hij heeft leren kennen.

Tussen deze beide uitersten bevindt zich echter een groot gebied waarin de meeste menselijke ontsporingen ontstaan. Zelden begint ontsporing met vernietiging. Veel vaker begint zij met kleine verschuivingen. Een verlies van aandacht. Een verlies van verwondering. Een verlies van onderscheid. Een verlies van maat. Een verlies van verantwoordelijkheid.

Langzaam verschuift daardoor de verhouding tussen de mens en de werkelijkheid. Wat aanvankelijk als uitzonderlijk werd ervaren, wordt geleidelijk gewoon. Wat eerst vragen opriep, wordt vanzelfsprekend. Uiteindelijk kan zelfs een cultuur ontstaan waarin de ontsporing niet langer als ontsporing wordt herkend.

Juist hierin schuilt wellicht de grootste kwetsbaarheid van de menselijke orde. Niet dat de mens fouten maakt. Maar dat hij het vermogen kan verliezen om nog te onderscheiden wat hem werkelijk afstemt op de werkelijkheid waarvan hij zelf deel uitmaakt.

Ontsporing voltrekt zich daarom zelden plotseling. Zij ontwikkelt zich doorgaans als een geleidelijk proces van verwijdering. Niet de werkelijkheid verandert, maar de wijze waarop de mens haar ontmoet.

Daardoor raakt niet alleen zijn eigen leven uit evenwicht, maar kunnen ook de orden waaraan hij deelneemt worden aangetast: het gezin, de gemeenschap, de cultuur, het landschap, de wetenschap, het recht, de economie en de architectuur. De menselijke ontsparing beperkt zich daarom nooit tot het individu alleen. Zij werkt door in de orden die de mens mede vormt. Omgekeerd kunnen ook deze orden bijdragen aan het ontstaan van ontsparing wanneer zij de afstemming op de werkelijkheid bemoeilijken of zelfs verhinderen.

De vraag naar de menselijke ontsparing is daarom uiteindelijk geen vraag naar schuld alleen.

Zij is allereerst de vraag hoe de mens opnieuw ontvankelijk kan worden voor de orde die zich voortdurend aan hem blijft openbaren.

Vanuit deze gedachte kunnen de verschillende verschijningsvormen van ontsparing nader worden onderzocht.

5.7.4 De verschijningsvormen van ontsparing

Ontsporing openbaart zich zelden in één enkele, allesbeslissende gebeurtenis. Veel vaker verschijnt zij in kleine verschuivingen die aanvankelijk nauwelijks worden opgemerkt. Juist daardoor kan zij zich geleidelijk uitbreiden, totdat een nieuwe toestand als vanzelfsprekend wordt ervaren.

Zij begint dikwijls met het verlies van aandacht. De mens ziet nog wel, maar neemt niet meer werkelijk waar. Hij kijkt zonder te beschouwen. Hij gebruikt zonder zich af te vragen waartoe iets dient. De werkelijkheid wordt vanzelfsprekend, terwijl juist de verwondering de eerste voorwaarde is om haar orde te kunnen herkennen.

Daarop volgt vaak het verlies van maat. Datgene wat begrensd behoort te zijn, kent geen grens meer. Groei wordt een doel op zichzelf. Productie, consumptie, snelheid en efficiëntie lijken geen natuurlijke maat meer te bezitten. Meer wordt vanzelf beter. Groter wordt vanzelf wenselijker. De vraag naar de juiste maat verdwijnt uit het bewustzijn.

Daarmee verdwijnt ook het ritme. Rust en arbeid vloeien in elkaar over. Dag en nacht verliezen hun onderscheid. Seizoenen, levensfasen en natuurlijke cycli worden ondergeschikt gemaakt aan voortdurende beschikbaarheid en permanente activiteit. Waar ritme verdwijnt, verdwijnt geleidelijk ook het evenwicht.

Een volgende verschijningsvorm is het verlies van samenhang. De mens ziet nog slechts afzonderlijke delen, maar niet langer het geheel waarvan zij deel uitmaken. De economie raakt los van de samenleving. De

techniek raakt los van haar bedoeling. De wetenschap raakt los van wijsheid. De architectuur raakt los van haar plaats. Beslissingen worden genomen zonder de bredere gevolgen voor mens, natuur en cultuur in beschouwing te nemen.

Daaruit ontstaat verlies van geleiding. Taken, verantwoordelijkheden en bevoegdheden lopen door elkaar. Datgene wat elkaar behoort aan te vullen, gaat elkaar overheersen. Middelen nemen de plaats van doelen in. Instrumenten gaan bepalen wat waardevol wordt geacht. De natuurlijke ordening van verantwoordelijkheden raakt uit evenwicht.

Daarmee verdwijnt geleidelijk ook de betekenis. Woorden behouden hun vorm, maar verliezen hun inhoud. Begrippen worden slogans. Tradities worden folklore. Rituelen worden herhaald zonder nog te verwijzen naar datgene waarvan zij ooit de uitdrukking waren. De mens leeft tussen symbolen waarvan de betekenis langzaam vervaagt.

Wanneer ook de verantwoordelijkheid verzwakt, ontstaat een nieuwe vorm van ontsporing. Steeds vaker wordt de oorzaak buiten de mens zelf gezocht. Omstandigheden, systemen, techniek of anderen worden verantwoordelijk geacht voor datgene waaraan men zelf deelneemt. De bereidheid zichzelf te onderzoeken maakt plaats voor de neiging de schuld elders te leggen.

Soms krijgt deze ontwikkeling een collectieve vorm. Een cultuur kan zo gewend raken aan bepaalde verschijnselen, dat zij niet langer als ontsporing worden herkend. Onrust wordt normaal. Overdaad wordt vanzelfsprekend. Lawaai verdringt stilte. Tijdgebrek verdringt aandacht. Vernietiging wordt gerechtvaardigd als vooruitgang. Wat ooit uitzonderlijk was, wordt de nieuwe maat.

Juist daarin schuilt misschien de diepste menselijke ontsporing. Niet dat de mens fouten maakt. Maar dat hij het vermogen verliest deze nog als ontsporing te herkennen.

Waar het onderscheidingsvermogen verzwakt, verdwijnt ook de vraag naar de orde.

Zonder die vraag wordt herstel steeds moeilijker, omdat de mens niet langer weet waarvan hij is afgedwaald.

Toch blijft ook hier de werkelijkheid zich aanbieden. De orde verdwijnt niet. Zij blijft zich manifesteren, ook wanneer de mens haar niet meer opmerkt. Juist daarom blijft herkenning mogelijk. Iedere ontmoeting met de werkelijkheid bevat opnieuw de uitnodiging om te onderscheiden, zich af te stemmen en opnieuw te antwoorden.

Sommige vormen van ontsporing voeren echter nog verder. Zij beperken zich niet meer tot verlies van maat of samenhang, maar richten zich uiteindelijk tegen de voorwaarden waaronder orde zelf kan bestaan.

Daarmee verschijnt een laatste en meest ingrijpende verschijningsvorm van ontsporing:

de vernietigingsdrang.

5.7.5 Vernietigingsdrang

Onder de vele verschijningsvormen van ontsporing neemt één verschijnsel een bijzondere plaats in. Waar eerdere ontsporingen zich nog beperken tot verlies van maat, ritme, samenhang of verantwoordelijkheid, lijkt hier iets anders te ontstaan. De mens richt zich niet langer uitsluitend op het realiseren van een bepaald doel, maar keert zich tegen datgene wat bestaat. Vernietiging wordt niet langer een onbedoeld gevolg van handelen, maar krijgt een eigen aantrekkingskracht.

Dit verschijnsel kan zich op zeer uiteenlopende wijzen openbaren.

Soms richt het zich op de natuur. Landschappen worden uitgeput, ecosystemen vernietigd en soorten verdwijnen, niet omdat dit onvermijdelijk is, maar omdat de samenhang waarin zij bestaan geen betekenis meer heeft.

Soms richt het zich op de cultuur. Gebouwen worden afgebroken terwijl zij nog generaties hadden kunnen dienen. Historische steden verliezen hun karakter. Monumenten worden verwaarloosd of doelbewust vernietigd. Taal verarmt, tradities verdwijnen en vakmanschap gaat verloren. Niet alles wat oud is, behoeft behouden te blijven, maar wanneer iedere verbinding met het verleden wordt verbroken, verliest een cultuur ook een deel van haar geheugen.

Soms richt vernietigingsdrang zich op de samenleving. Gemeenschappen vallen uiteen, vertrouwen verdwijnt, instituties verliezen hun geloofwaardigheid en mensen ontmoeten elkaar steeds minder als medemens, maar steeds vaker als middel, tegenstander of concurrent.

Ook de mens zelf kan het voorwerp van vernietigingsdrang worden. Niet alleen in oorlog of geweld, maar ook in subtielere vormen van ontmenselijking. De ander wordt gereduceerd tot een functie, een nummer, een doelgroep of een instrument. Waar de mens niet langer als persoon wordt gezien, wordt ook de orde waarin menselijke waardigheid besloten ligt aangetast.

Zelfs de waarheid kan het voorwerp van vernietiging worden. Niet doordat mensen dwalen – dwaling behoort tot het menselijk bestaan – maar doordat het onderscheid tussen waarheid en onwaarheid onbelangrijk wordt. Wanneer iedere bewering slechts een mening is en iedere werkelijkheid slechts een interpretatie, verdwijnt langzaam het verlangen om nog te onderscheiden wat waar is.

Hetzelfde geldt voor schoonheid. Waar schoonheid uitsluitend nog wordt beoordeeld op haar economische of functionele waarde, verliest zij haar vermogen de mens boven zichzelf uit te tillen. De omgeving verarmt, niet alleen materieel, maar ook geestelijk.

Vernietigingsdrang openbaart zich daarom niet uitsluitend in geweld.

Zij kan zich ook voordoen als onverschilligheid.

Wat niet langer wordt verzorgd, gaat verloren. Wat niet langer wordt beschermd, vervalt. Wat geen aandacht meer ontvangt, sterft langzaam af. Vernietiging voltrekt zich dikwijls geruisloos.

Het wezen van vernietigingsdrang ligt daarom niet in het vernietigen zelf, maar in het verlies van iedere betrokkenheid bij datgene wat bestaat. Waar de werkelijkheid niet langer wordt ontvangen als een gave, maar uitsluitend wordt beschouwd als materiaal voor menselijke doeleinden, verdwijnt geleidelijk ook het besef dat zij een eigen orde bezit die eerbied vraagt.

Toch bezit ook vernietigingsdrang niet het laatste woord. Geen mens kan de orde van de werkelijkheid zelf vernietigen. Hij kan geledingen verstoren, landschappen verwoesten, culturen beschadigen en levens beëindigen. Maar de dragende orde van de werkelijkheid blijft zich manifesteren.

Juist daarom blijft ook de mogelijkheid bestaan dat de mens opnieuw tot inzicht komt, opnieuw onderscheid leert maken en zich opnieuw afstemt op de werkelijkheid waarvan hij zelf deel uitmaakt.

Daarmee eindigt de beschouwing over ontsporing niet in wanhoop, maar in een uitnodiging.

Niet de vernietiging is uiteindelijk beslissend.

Maar de blijvende mogelijkheid de orde opnieuw te herkennen en haar opnieuw te beantwoorden.

Epiloog

De hervonden vraag

Aan het begin van deze beschouwing werd een eenvoudige vraag gesteld. Niet de vraag naar een nieuwe theorie, een nieuw systeem of een nieuwe verklaring van de werkelijkheid, maar de vraag naar de orde die zich in de werkelijkheid openbaart.

Tijdens deze zoektocht bleek dat orde zich niet beperkt tot afzonderlijke verschijnselen. Zij manifesteert zich in de natuur, in het leven, in de mens, in cultuur en samenleving. Zij openbaart zich in ritme en maat, in samenhang en differentiatie, in geleding, continuïteit, ontvouwing en eenheid. Overal waar de werkelijkheid aandachtig wordt beschouwd, laat zij een opmerkelijke samenhang zien.

Tegelijkertijd werd zichtbaar dat de mens deze orde niet slechts kan waarnemen, maar zich daartoe ook kan verhouden. Hij kan haar ontvangen, onderscheiden en beantwoorden. Hij kan zich erop afstemmen, maar hij kan zich er ook van verwijderen.

Daarmee werd duidelijk dat de vraag naar de orde uiteindelijk ook een vraag aan de mens zelf is.

De beschouwing over de ontsporing heeft laten zien hoe gemakkelijk deze afstemming verloren kan gaan. Niet alleen door bewuste keuzes, maar vaak reeds door het verdwijnen van aandacht, verwondering en onderscheidingsvermogen. Grote ontsporingen beginnen zelden met grote beslissingen. Zij groeien dikwijls uit kleine verliezen die ongemerkt een nieuwe vanzelfsprekendheid worden.

Toch eindigt deze beschouwing niet bij de ontsporing.

De werkelijkheid blijft zich immers manifesteren.

De orde verdwijnt niet.

Zij blijft aanwezig in de opeenvolging van de seizoenen, in het groeien van een boom, in het ontstaan van nieuw leven, in de samenhang van ecosystemen, in het ritme van een stad, in het herstel van een landschap, in de ontmoeting tussen mensen en in iedere plaats waar aandachtig wordt waargenomen.

De werkelijkheid blijft de mens uitnodigen. Niet dwingend. Niet als een systeem waaraan hij zich heeft te onderwerpen. Maar als een werkelijkheid die zich steeds opnieuw laat kennen aan wie bereid is haar te ontmoeten.

Misschien is dat uiteindelijk de belangrijkste uitkomst van deze beschouwing.

Niet dat de mens de orde bezit.

Maar dat de orde zich aan de mens blijft aanbieden.

Daarom eindigt dit boek niet met een antwoord.

Het eindigt met een uitnodiging.

Steeds opnieuw aandachtig te kijken.

Steeds opnieuw te onderscheiden.

Steeds opnieuw de vraag te stellen welke orde zich hier openbaart.

Misschien is dat de eerste opdracht van iedere wetenschap. Van iedere kunst. Van iedere cultuur. Van iedere architectuur.

En uiteindelijk van ieder mens.

Want waar de vraag naar de orde levend blijft, blijft ook de mogelijkheid bestaan dat de mens zich opnieuw afstemt op de werkelijkheid waarvan hij zelf deel uitmaakt.

Misschien is dat de enige conclusie die een fenomenologische beschouwing werkelijk kan trekken.

Niet dat de orde is gevonden.

Maar dat de vraag niet langer vergeten is.

COLOFON

ORDO ORITVR

De werkelijkheid manifesteert zich als orde

Samenstelling

Robert Geurten

Eerste uitgave van de ORITVR-reeks

Augustus 2026

Deze uitgave is ontstaan uit een langdurige dialoog tussen Robert Geurten en ChatGPT (OpenAI). De gedachtevorming ontwikkelde zich gedurende deze dialoog. De selectie, ordening, samenhang en uiteindelijke inhoud van deze uitgave berusten onder verantwoordelijkheid van Robert Geurten.

© 2026 Robert Geurten

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende, behoudens de uitzonderingen die de wet toestaat.

Citeren uit deze uitgave is toegestaan, mits de bron duidelijk wordt vermeld.